

הגטאות היהודיים בימי השואה: שורשי התופעה ויישומה

דן מכמן

בפרסומה של אנציקלופדיית הגטאות נקריית לנו הזדמנות חשובה לברר כמה שאלות יסוד בקשר לתופעה מרכזית זו בחיי היהודים בימי השלטון הנאצי ולמקומה המרכזי בתודעת השואה. הדעה הרווחת היא שריכוזם של יהודי אירופה בגטאות היה רכיב שיטתי במדיניותם של הגרמנים, וצעדים ראשונים של גטואיזציה ננקטו גם במקומות שבהם בסופו של דבר לא הספיקו לרכזם בפועל בגטו. על הגטאות כבר נכתב רבות. כמה וכמה גטאות, בעיקר ברחבי פולין ובלטא אך גם באזורים אחרים, כבר עמדו במרכזם של מחקרים רבים, ולצד המחקרים יש תיאורים רבים בספרי זיכרון של קהילות ובספרי זיכרונות אישיים. ספרות זו מציגה תמונה מגוונת של החיים בכמה מהגטאות.

ואולם כמה שאלות יסוד אשר לצד העקרוני של הולדת התופעה ואפיונה לא זכו למרבה ההפתעה לביור שיטתי בספרות המחקר. מתי באמת צץ במחשבתם של מנהלי המדיניות האנטי-יהודית של הרייך השלישי הרעיון להקים גטאות ליהודים? באילו נסיבות הועלה? מה שורש הרעיון ובאיזה היקף יושם למעשה? ואיזה צורך שימשו הגטאות בפועל? האם אכן היה קשר של ממש בין הגטאות להתפתחות רעיון "הפתרון הסופי"? האם תופעת ה"יודנרט" קשורה קשר אינהרנטי לתופעת הגטו?

השאלות הללו לא זכו לביור הולם, משום שהשתרשה הנחה אקסיומטית שהנאצים ראו בגטאות חלק אינטגרלי מהמדיניות האנטי-יהודית שלהם. ואולם מעיון מעמיק בתיעוד המקיף של המדיניות האנטי-יהודית ובספרות המחקר עליה, בעיקר בספרות שנתפרסמה בשנים האחרונות, מתברר שהנחה זו בטעות יסודה: השלטונות המרכזיים של גרמניה הנאצית מעולם לא ניסחו הגדרה מדויקת של גטו. אף אין בידינו שום מסמך מכוון המעיד על שורשיו של הרעיון, על מהותו ועל הדרך והמנגנונים להקמתו ולניהולו. לעומת זאת יש בידינו שפע של הסברים ופרשנויות שנתנו לתופעה ולצורך בה עוד אנשי השלטון הנאצי בימי השואה עצמה – דבר המלמד שהם עצמם לא ידעו אל נכון מה מקורות התופעה ואילו סיבות הביאו להתפתחותה.

בדברים הבאים אנסה אפוא להשיב לכמה מהשאלות הללו; שאלות אחרות יישארו ללא מענה ברור עד שיעסוק בהן המחקר באופן מעמיק ושיטתי יותר.¹

ההיסטוריוגרפיה וההבנה העממית

כיוון שחלק חשוב של חקר השואה היהודית בתחילתו היה פרי עבודתם של היסטוריונים יהודים יוצאי פולין וליטא, קיבל "הדגם הפולני" של השואה מקום מרכזי בתודעה ובהיסטוריוגרפיה על השואה בכלל. ובתוך הדגם הזה אף ניתן משקל מיוחד לכמה גטאות גדולים שנתרו מהם תיעוד רב ומגוון ואף ניצולים במספר מספיק כדי להעיד: ורשה*, לודז',* ביאליסטוק* ווילנה*, ובמידה

¹ ליתר פירוט של הדברים שלהלן ולתיעוד נוסף ראו ספרי, **הגטאות היהודיים בימי השואה: כיצד נתהוו ומדוע?** (עיון וחקר, 11), יד ושם, ירושלים תשס"ח; לנוסח מורחב באנגלית ראו Dan Michman, *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust* (New York: Cambridge University Press, 2011).

פחותה גם לובלין, * קרקוב* וקובנה. * אמת נכון, בגטאות המעטים הללו רוכז מספר גדול מאוד של יהודים (כשלושת רבעי מיליון נפשות בכולם יחד); אך בתוך מכלול הגטאות שהוקמו בין 1940 ל-1944, לא רק בפולין, אלא גם ברחבי מערב ברית-המועצות, ברומניה ובהונגריה, בטרזין ובסלונקי שביוון – יותר מ-1,100 גטאות על-פי ממצאינו באנציקלופדיה הזאת – לא היו גטאות גדולים אלו אלא מעט מזעיר. הדימוי והתפיסה המיוסדים על הגטאות הללו עיצבו את התמונה הכללית, והעיקרון הנשקף מהם הוחל גם על מקומות אחרים. בספרות המחקר כונו משום כך "גטואיזציה" גם צעדי הבידול של יהודים מסביבתם (בערים ובעיירות) גם במקומות שלא הוקם בהם גטו פיזי.

הניסיון להמשגה מכלילה של "תופעת הגטו" נבע גם מהרצון להבין לעומק את המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים מתחילת דרכם. מלכתחילה אפוא לא ראו בגטאות חזרה גרדא לגטו של ימי הביניים וראשית העת החדשה אלא רכיב הכרחי בהקשר הרחב של המדיניות האנטי-יהודית. ההבחנה בין הגטאות של השואה לקודמיהם מוצדקת, אבל כפי שיתברר להלן, תפיסתם כרכיב הכרחי שלה וכשלב מכין לקראת הפתרון הסופי, בטעות יסודה – תולדה של הגישה האינטנציונליסטית שמלכה בכיפה בעשורים הראשונים שלאחר השואה, ודאי בקרב החוקרים היהודים (ובהם יש להדגיש את מקומו החשוב של פיליפ פרידמן²), וייחסה למדיניות האנטי-יהודית של הרייך השלישי מחשבה תחילה, התמקדות במטרת הרצח הטוטלי בכל מעשיה וצעדיה וארגון שיטתי של הוצאתה לפועל.

תפיסה זו קיבלה ביסוס מחקרי חזק וקנתה לה שביתה עם פרסומו בשנת 1961 של ספרו רב ההשפעה של ראול הילברג **חורבן יהודי אירופה**. הילברג תיאר את השואה כאירוע שהתפתח – או ליתר דיוק הידרדר – באופן מדורג ולינארי מעליית הנאצים לשלטון ב-1933 ועד מבצע הרצח השיטתי שהתחיל ב-1941. עם שלבי ההסלמה – תהליך שייחס לו היגיון של פעילות ביורוקרטית – מנה הילברג גם את שלב "ריכוז" היהודים ובידודם באמצעי הפרדה מגוונים, ואת השלב הזה זיהה עם הגטואיזציה – בצורת גטו פיזי או בלעדיו.³ בעקבות זאת נכנס המושג "גטו" לשיח של חוקרי הנאציזם והשואה בצורה כה עמוקה, עד כי במחקרים רבים קשה להבדיל עוד מתי המונח גטו הוא מקורי, כלומר ביטוי שאנשי השלטון והאינדאולוגים של גרמניה הנאצית השתמשו בו בעצמם, ומתי הוא כינוי מחקרי לציון תופעה שהחוקר פירש אותה כגטו או גטואיזציה.

תפיסת היסוד של הגטאות כשלב הכרחי בדרכה של המדיניות הנאצית אל הפתרון הסופי נקבעה אפוא ב-15 שנות המחקר הראשונות לאחר השואה וכך נתקבעה. כיוון שהגטאות אופיינו בהיותם ריכוזי יהודים החיים בנפרד בטרטוריה מסוימת, ממילא נתפסו גם היודנרטים – "מועצות היהודים" – הן כרכיב מאפיין מובהק ואף ראשוני של הגטו והגטואיזציה, הן כפועל יוצא של אותו תהליך.

עם ההתפתחות הניכרת בחקר השואה מאז סוף שנות השישים, בעולם בכלל ובאקדמיה בישראל בפרט, יוחדה תשומת לב מרובה גם לחיי החברה היהודית בגטאות – חברה פעילה

² פרידמן כתב על תופעת הגטו כמה מאמרים, והחשוב שבהם הוא: Philip Friedman, "The Jewish Ghettos of the Nazi Era," *Jewish Social Studies* 16/1 (1954), pp. 61-88; reprinted in Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York and Philadelphia: Jewish Publication Society, 1980), pp. 59-87

³ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle, 1961) **חורבן יהודי אירופה** (כרכים 1-3), עורכים: דויד בנקיר ובלה גוטרמן, יד ושם, ירושלים תשע"ב.

ותוססת המתמודדת עם אתגרים קיומיים. פורץ דרך בתחום זה היה מחקרו של ישראל גוטמן על יהודי ורשה, שתיאר בפרוטרוט את חיי הגטו על בעיותיו החברתיות ואת ההתפתחויות שהולכו בסופו של דבר למרד הידוע באפריל 1943.⁴ בעקבות הדגם המחקרי שהציג מחקרו של גוטמן הלכה קבוצה שלמה של חוקרים, יהודים-ישראלים ברובם, והעמידה בשני העשורים הבאים סדרה של מונוגרפיות על גטאות ברחבי פולין וליטא.⁵ בדברים שלהלן לא אדון בהיבט זה של החיים הפנימיים בגטאות כפי שהוצג במחקרים הללו, אלא אדרש לסיבות ולנסיבות של צמיחת הגטאות.

גטו: מקור המונח והתופעה בעת החדשה המוקדמת והופעתם כמושג תרבותי בעת החדשה

מקור המונח "גטו" בעיר ונציה בראשית המאה השש-עשרה. אמנם ספרות המחקר משתמשת בו גם לתיאור שכונות יהודיות בסביבה לא-יהודית בתקופות מוקדמות יותר, אבל בתיעוד הוא אינו מופיע לפני כן. באירופה הנוצרית נטו היהודים לחיות בדרך כלל זה לצד זה, בראש ובראשונה בשל צורכיהם הדתיים והחברתיים. לעתים התרכזו במקום מסוים בעקבות הזמנתו של שליט כלשהו שהזמינם לחיות בעיר מסוימת ברחוב או באזור שהקצה להם. מקומות אלו היו לעתים מוקפים חומה, להגנתם של היהודים. המקומות הללו נקראו בשפות השונות לפי גודלם "רחוב" (או סמטת) היהודים", "חצר היהודים", "הרובע היהודי" או "רובע היהודים", "כפר היהודים", "עיר היהודים" וכדומה (Judengasse, rue/ruelle des juifs, carrière juif; Judenhof; Judenviertel,) רחוקות (כמו בפרנקפורט ב-1462) חויבו היהודים לגור בהם: בנוהג היו מגוריהם באזורים אלו עניין וולונטרי.

עד המאה השש-עשרה הרשתה לפעמים הנהגת העיר ונציה ליהודים יחידים לגור בעיר, אך לא כקבוצה מאורגנת. ואולם ב-1509 באו העירה לכמה מלווים בריבית יהודים שהתגוררו ביבשה סמוך לוונציה ונמלטו אליה מאימת צבאות הליגה הקמבראית (Cambrai) שסגרו על העיר; הנהלת העיר נתנה להם מקלט, והם נשארו בעיר גם אחר כך. ב-1516, כדי ליישב בין הנכונות לתת ליהודים לשהות בעיר ובין הרצון לבדלם, הורה סֶנַט העיר ליהודים לרכז את מגוריהם באי אחד,

⁴ ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1939-1943: גיטו, מחתרת, מרד**, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליהדות זמננו, ירושלים תשל"ז.

⁵ המרכזיים שבמחקרים אלו הם: יצחק ארד, **וילנה היהודית במאבק ובכליון**, יד ושם, אוניברסיטת תל אביב וספריית פועלים, ירושלים ותל אביב 1976; יעל פלד (מרגולין), **קרקוב היהודית 1939-1943: עמידה, מחתרת, מאבק**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1993; שרה בנדר, **מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה, 1939-1943**, עם עובד, תל אביב תשנ"ז; תקוה פתל-כנעני, **זו לא אותה גרודנה: קהילת גרודנה וסביבתה במלחמה ובשואה, 1939-1943**, יד ושם, ירושלים תשס"א; מיכל אונגר, **לודז': אחרון הגטאות בפולין**, יד ושם, ירושלים תשס"ה; אהרן עינת, "החיים הפנימיים בגטו וילנה", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006. על גטאות מחוץ לתחומי פולין וליטא כתבו בהרחבה דן זייץ, **גיטו מינסק ותולדותיו לאור התייעוד החדש** (תשתית למחקר, 13), הקתדרה לחקר תולדות יהודי אירופה בתקופת השואה ע"ש הרב פנחס ברנר והמכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס; חוה ברוך, "גטו בודפשט: איפיונו וייחודו של תהליך הגטואיזציה והקיום היהודי בבירת הונגריה בין יוני 1944 לינואר 1945", עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.

שנקרא "גטו נואובו" (Ghetto Nuovo), כלומר "הגטו החדש", כיוון ששימש אתר פינוי האשפה מ"הגטו הישן" (Ghetto Vecchio) הסמוך, ואילו הגטו הישן נקרא כך על שום בית היציקה העירוני לנחושת ששכן בו ("גטו" הוא שם עצם מהפועל ghettare, שפירושו לצקת מתכת). הגטו החדש היה מוקף חומה, ושני שערים, אחד בכל אחד מצדי האי, היו נעולים בשעות החשכה. המונח הוונציאני "גטו" לא ציין אפוא את ראשיתו של תהליך הגבלת ישיבתם של יהודים לרבעים נפרדים בערי אירופה, אלא הוא מונח שהחל לשמש לתיאור תופעה שהייתה קיימת זמן רב לפניו. ואף-על-פי-כן, במאה השש-עשרה חלה התפתחות כשאומץ המושג ברומא, כשהוקם בה ב-1555 אזור מגורים יהודי וכוונה בפי כל "גטו", אף שלא היה זה שמו הרשמי. הרובע הוקם מתוקף צו האפיפיור פאולוס הרביעי "Cum nimis absurdum". האפיפיור ראה בגטו "שלו" מקום הכלה עד שכל היהודים יתנצרו.⁶ הקמת הגטו של רומא הייתה ראשיתה של תופעה אופיינית של העת החדשה המוקדמת. הגטו של רומא שבמדינת האפיפיור – גטו ולו חומות ושערים – אמנם שאל את כינוי מוונציה, אך הוא הוא הדגם שהטביע חותם על התודעה וגם הועתק אחר כך במקומות אחרים, בייחוד משום שירשו של פאולוס, האפיפיור פיוס הרביעי, היה להוט לאכוף ברחבי איטליה את הצו של קודמו.

המושג אומץ ברחבי חצי האי האיטלקי, ומסוף המאה השבע-עשרה אומץ בלשון הדיבור כנראה גם במקומות אחדים מחוצה לו, אך השימוש בו באירופה כולה בולט רק מתחילת המאה התשע-עשרה.⁷ בעולם הדובר גרמנית הפך במאה התשע-עשרה רובע היהודים הסגור שנוסד בפרנקפורט בשנת 1462 לדוגמה המובהקת של "גטו", אף שכל שנות קיומו לא נקרא כך לא באופן רשמי ולא ובפי תושבי המקום (הוא נקרא "רובע היהודים").

במובנו התרבותי הרחב והנפוץ – אפשר לומר: המושאל – השתרש המושג גטו דווקא כשבוטלו הגטאות במתכונתם המקורית (הגטו האחרון, גטו רומא שבמדינת האפיפיור, התקיים להלכה עד 1848 ולמעשה עד 1870). במובנו זה היה הגטו מקום נבדל של יישוב יהודי עני וצפוף בתוך עיר. במאה התשע-עשרה נכרכו במשמעות הזאת קונוטציות הפוכות. קונוטציה אחת הייתה חיובית ועוררה ערגה נוסטלגית ל"גטו" (ול"שטעטל") בהיותו סמל של חיים יהודיים חיוניים, גם אם לא נטולי בעיות, בטרם ההתבוללות וההתפוררות שהביאו אתן מגמותיה של העת החדשה.⁸ מצד השלילה סימל ה"גטו" בעיני היהודים את הדיכוי ואת ההפרדה שנכפתה עליהם, מקום שיש להיחלץ ממנו, ואילו בעיניהם של לא-יהודים, בעיקר אנטישמים, סימל את כור ההיתוך שנצטרפו בו התכונות הרעות של היהודים. במשמעותו השלילית השתרש המושג "גטו" כל כך, עד שמסוף המאה התשע-עשרה החלו להשתמש בו לעתים גם לתיאור מגורים מרוכזים וצפופים של קבוצות

⁶ Kenneth Stow, *Theater of Acculturation: The Roman Ghetto in the Sixteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2001)

⁷ על תולדות הגטו והתפשטות המושג כתב בהרחבה בנימין רביד, ראו Benjamin Ravid, "Alle Ghettos waren jüdische Viertel, aber nicht alle jüdischen Viertel waren Ghettos," in Fritz Backhaus, Gisela Engel, Robert Liberles, Margarete Schlüter, eds., *Die Frankfurter Judengasse. Jüdisches Leben in der frühen Neuzeit* (Frankfurt: Societäts-Verlag, 2006), pp. 13-30, 289-291; idem, "Ghetto," in Richard S. Levy, ed., *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution* (Santa Barbara, California: ABC Clío, 2005), pp. 272-274

⁸ Richard I. Cohen, "Nostalgia and Return to the Ghetto": A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe," in Jonathan Frankel and Steven J. Zipperstein, eds., *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), pp. 130-155

אחרות (בארצות-הברית דובר על גטאות של שחורים). עם זאת, בעיקרו של דבר המשיכה להתקיים הקונוטציה המקשרת בין גטו לחיי היהודים במשכנות עוני צפופים.

בעולם הדובר גרמנית בדורות שלאחר האמנציפציה (כלומר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים), הן בקרב יהודים הן בקרב לא-יהודים, נקשר המושג גטו בעיקר לריכוזי היהודים במזרח אירופה⁹ ולדימוי התרבותי של ה"אוסטיוודן" (יהודי מזרח אירופה) שרווח בגרמניה. הדימוי הרווח הזה היה מצדו קשור גם לשיח בפולין על חיי היהודים שם (אם כי לא רק אליו). בחלק מהשיח הזה נעשו אפוא "גטו" ו"אוסטיוודן" קשורים בקשר הדוק, בייחוד בקרב מי שהכירו את יהדות פולין.¹⁰

הופעת המונח גטו בשיח הנאצי בשנות השלושים

זמן רב רווחה הדעה שהמדיניות האנטי-יהודית בימי המשטר הנאצי הייתה מתחילתה מדיניות מאורגנת ומתואמת בעלת יעדים ברורים, ומתוך כך גם מתפתחת ומסלימה באופן עקבי למדי (ראו לעיל). גישה זו, שכונתה לימים "אינטנציונליסטית", התערערה בעשרות השנים האחרונות. היום ברור שניהול המדיניות האנטי-יהודית והתפתחותה הובנו בתחילה בצורה פשטנית מדי וכי אף שהמשטר הנאצי – ובראש ובראשונה אדולף היטלר – הציב לעצמו מתחילת דרכו ב-1933 יעד אנטישמי "לטפל ביהודים", היעד הזה לא הוגדר בבירור ונותר באותם ימים כוללני ומעורפל. ערפול זה הניח לפקידי המשטר ופעיליו – מהבכירים ועד הזוטרים שבהם – מרחב תמרון להגשמת היעד ולמימוש המדיניות. כך היו מי שהדגישו את נישול היהודים מנכסיהם הכלכליים, היו מי שהתרכזו בהרחקת היהודים מעמדות השפעה במינהל, בתרבות, בכלכלה ובשאר תחומים, אחרים ייחסו חשיבות לפגיעה המורלית ביהודים, ואחרים העדיפו לדחוף אותם לעזוב את המדינה (כלומר להגר). עם זאת, בתוך כל הפעילות האינטנסיבית הזאת, שחלקה הונע מתוך המחשבה להשיב את היהודים למצבם שלפני האמנציפציה, לא ננקטה מדיניות של ריכוז יהודים בגטאות.

המונח "גטו" הועלה בדיוניהם של מקבלי החלטות עקרוניות כאמצעי אפשרי של המדיניות האנטי-יהודית המתפתחת בישיבה הידועה של צמרת הרייך השלישי שהתכנסה במשרדו של הרמן גרינג (Hermann Goering) (שהיה אז האדם השני במעלתו ברייך השלישי) ב-12 בנובמבר 1938, יומיים לאחר פוגרום ליל הבדולח. בתגובה לדברים שאמר ריינהרד היידריך (Reinhard Heydrich), ראש משטרת הביטחון והס"ד, על החרפת האמצעים נגד היהודים כדי לדחוף אותם להגר, העיר גרינג לקראת סוף הישיבה: "לא תוכל להימנע מגטאות בערים בקנה מידה גדול ביותר. אלה [הרי] מוכרחים להיווצר". במילים אחרות, גרינג סבר שההגירה הפנימית בעקבות דחיקת רגליהם של היהודים תביא לידי התקבצותם באזורים מסוימים בערים הגדולות, ואלה ייהפכו למוקדי עוני צפופים – "גטאות". היידריך הביע מיד את התנגדותו וטען: "הגטו בצורה של [ההדגשה הוספה – ד"מ] חלקי עיר נפרדים לחלוטין שבהם ישנם רק יהודים, לפי דעתי

⁹ Anne Fuchs and Florian Krobb, eds., *Ghetto Writing: Traditional and Eastern Jewry in German-Jewish Literature from Heine to Hilsenrath* (Drawer, Columbia: Camden House, 1999)

¹⁰ למאמר מאיר עיניים בעניין זה ראו Katrin Steffen, "Connotations of Exclusion: 'Ostjuden,' 'Ghettos,' and Other Markings," *Simon Dubnow Institute Yearbook* 4 (2005), pp. 459-479.

אינו בר-ביצוע מבחינת המשטרה. בגטו, שבו היהודי מתאסף עם הכלל היהודי, אין אפשרות לפיקוח של המשטרה".¹¹

מניין שאבו גרינג והיידריך את השימוש במונח גטו דווקא במועד זה, ואיזה מובן ייחס לו כל אחד מהם?

לצערנו, מחקר לשוני שיטתי של השיח האנטישמי בשנים הראשונות של המשטר הנאצי לא נעשה עד היום. אך עד כמה שאפשר להתרשם מהמצוי בידינו, המונח גטו התחיל להופיע בו במובן מעורפל באמצע שנות השלושים. כך למשל הוא הוזכר פעמים אחדות בדוחות המצב הסודיים (Lage und Stimmungsberichte) של הגסטפו והס"ד מהשנים 1934-1938, במסגרת הפרשנות על מצבם המתהווה של היהודים בעקבות הצעדים נגדם – בעיקר בתיאור הפירוש שנתנו למצבם היהודים **עצמם**.¹² בהקשר זה ראוי לציין שני דברים: השימוש במונח גטו בדוחות המצב הללו מועט מאוד לאורך כל שנות השלושים; כל אזכורו מורים בבירור על הבנת המונח "גטו" במובנו המושאל, כלומר ה"סוציאלי", ה"רוחני" או ה"בלתי נראה".

שימוש מפורש במונח גטו בדבריה של דמות מעצבת מדיניות היה במכתב של היידריך מתחילת פברואר 1937. הלה הציע אז לרודולף הס (Rudolf Hess), סגנו של היטלר, להוציא צו (Erlass) שיאפשר להקים אתרי נופש "יהודיים" נפרדים (getrennter "jüdischer" Gaststätten) ולסמנם. בכך תיווצר – בהמשך לחוקי נירנברג – אפשרות נוספת "להחזיר את היהדות [הכלל היהודי] לגטו, למנוע אותה מביקור במקומות ציבוריים גרמניים ולהפרידה מבעלי הדם הגרמני באופן נחרץ יותר מ[שהופרדה] עד כה".¹³

משמעות מוחשית יותר הייתה למונח בתזכיר של משרד הגסטפו בברלין מחודש מאי 1938. בתזכיר, בעניין "הטיפול ביהודים בבירת הרייך בכל תחומי החיים הציבוריים", הועלתה בין השאר הצעה להגביל את אפשרויות המגורים של היהודים בברלין, ובמיוחד למנוע את זכות המגורים בה מיהודים המבקשים להגר אליה מיישובים קטנים ברחבי המדינה. בין השאר נכתב בתזכיר כי מדיניות של הסדרת ההתיישבות בברלין באמצעות אישורים יכולה לשמש לא רק להגבלת עצם התיישבותם בעיר, אלא אף לוויסות מקום מגוריהם **בתוך** העיר.

בנקודה זו יש בכך נגיעה בשאלת הגטו. גם אם כרגע ריכוז היהודים בגטו אינו נראה יש, יש אפשרות להשיג בדרך זו [של ויסות מתן אישורים] שחלקי עיר מסוימים לא

¹¹ Stenographische Niederschrift der Sitzung im Reichsluftfahrtministerium am 12. Nov. 1938, in *International Military*

Tribunal (IMT), Bd. XXVIII, p. 499ff. (Dok. 1816-PS), here: p. 533ff.

¹² Otto Dov Kulka and Eberhard Jäckel, eds., *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten 1933-1945*

(Düsseldorf: Droste Verlag, 2004), pp. 76, 160, 22, 251

דחיקתם מהחברה הגרמנית ראו Avraham Barkai, "Wehr Dich!". *Der Centralverein deutscher Staatsbürger*

jüdischen Glaubens (C.V.) 1893-1938 (Munich: C.H. Beck, 2002), p. 322, 328-329

¹³ Wolf Gruner, "Die NS-Judenverfolgung und die Kommunen. Zur wechselseitigen Dynamisierung

von zentraler und lokaler Politik 1933-1941," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 48/1 (2000), pp. 75-126, on p.

יאוכלסו מחדש ביהודים, ובטווח הארוך ייווצר על-ידי זה מעין גטו [במקום שיתירו ליהודים להתגורר].¹⁴

גטו נתפס כאן בבירור כשכונה נפרדת ליהודים, בלא קונוטציה מיוחדת נוספת.

תמורה דרמטית בהבנת המושג גטו ניכרת בהופעת ספרו של פטר-היינץ זראפים, "היהדות במרחב המזרח-אירופי", בסתיו 1938.¹⁵ זראפים היה אחד החוקרים החשובים בתחום אקדמי שפותח בימי השלטון הנאצי: "חקר היהודים" (Judenforschung); כאן הצטלבו דרכיו עם "חקר המזרח", כלומר מזרח אירופה (Ostforschung), תחום מחקר בעל היסטוריה משלו, שזכה גם הוא לפריחה בימי המשטר הנאצי, במסגרת קידום הרעיונות על "מרחב המחיה" במזרח אירופה. אלה היו אפוא תחומי מחקר אידאולוגיים באצטלה אקדמית, שהתפתחו מאמצע שנות השלושים וזכו לגושפנקה של השלטונות. פרק בעל חשיבות מיוחדת לענייננו הקדיש זראפים בספרו ל"תהליך העיור של יהודי מזרח אירופה" וייחד 15 עמודים לגטאות של מזרח אירופה. זראפים תיאר את תהליך מעברם של היהודים – שאמנם מעולם לא השתייכו למגזר החקלאי – ממקומות היישוב הקטנים ומהערים הקטנות אל הערים הבינוניות והגדולות, בייחוד אל ערי הבריה. תהליך העיור של היהודים היה לדבריו שונה במהותו מתהליך העיור הכללי באירופה, כיוון שמבחינת היהודים לא היה כרוך בהסבה מקצועית או בשינוי מנטלי אלא בשינוי של מקום המגורים בלבד. היהודי תמיד היה שונה מסביבתו, אך בין אחיו תמיד הרגיש בנוח בכל מקום שהוא, ולכן היה המעבר קל בשבילו. ואולם עתה, בגלל המעבר לערים הבינוניות והגדולות, נוצרו ריכוזים עצומים וסגורים של יהודים דווקא במקומות אלו, קבע זראפים, והוסיף:

אין לשכוח שהיהודים הללו גרים בערים הבינוניות והגדולות בחברה יהודית סגורה, כלומר הם יוצרים עיר בתוך עיר, הגטו היהודי. בתוך תחום מגורים יהודי זה יכולה התחושה הקהילתית הדתית-לאומית להתבטא בצורה שונה בתכלית וחזקה הרבה יותר [משוכללה להתבטא] אילו חיו היהודים בפזורה בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית של העיר הגדולה. הגטו – כמובן במשמעות קהילת מגורים יהודית וולונטרית לחלוטין – הוא צעד ההתגוננות הבלתי מודע של היהודים לנוכח סכנת התפוגגותן של הדת היהודית, השפה היידישית, הלאומיות היהודית. [...] אך הגטו הוא בה בעת גם הבסיס שממנו נובעת התפשטות היהודים. [...] כאן יושבים הסוחרים, החל ברוכלים ובסוחרי הסמרטוטים וכלה בסוחרים הבינוניים, הגדולים והיצואנים, מכאן מוצא בעל המלאכה היהודי שעבר פרולטרזיציה את דרכו אל בית החרושת, כאן מגדלים את המנהיגים הדתיים והפוליטיים של היהודים, כאן מתעצבת המהות היהודית בצורתה הספציפית, כפי שמוצאים אותה במזרח אירופה, כדי להפעיל מכאן, ממוקדי העסקים, השפעה על הסביבה, על האומות שבתוכן חיים היהודים.

[...] העובדה שהעיר, במיוחד העיר הגדולה, משפיעה באופן הרסני על עם במובן של התפוררות חיי הקהילה, במשמעות של אבדן המסורת, של המנהיגים, של הריבוי הביולוגי

¹⁴ מצוטט בתוך Wolf Gruner, "Lesen brauchen sie nicht zu können..." Die Denkschrift über die Behandlung der Juden in der Reichshauptstadt auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens vom Mai 1938," *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 4 (1995), pp. 305-341, on p. 322

¹⁵ Peter-Heinz Seraphim, *Das Judentum im osteuropäischen Raum* (Essen: Essener Verlagsanstalt, 1938)

ושל אחדות העם, מקובלת על כל הסוציולוגים. רק עם אחד ויחיד יוצא מכלל זה: [העם] היהודי.

את הסיבה שבגינה במידה כה מדהימה כל הסכנות הללו כמעט לא פגעו ביהודים – גם אם לא לחלוטין – יש למצוא ב"מאפייני מגורים" ["Gewöhnung"], שכן היהודים היו זה אלפיים שנה עירוניים בדרך כלל, ובכל זאת שמרו על לכידות כקהילה לאומית-דתית כפי שלא שמר עליה שום עם אחר – בין השאר בגטו, אמצעי ההגנה לקיום הלאומי, מקור העצמה הגדול של היהדות [Judenheit].¹⁶

באמצעות מפות עירוניות של "הגטאות היהודיים" בוורשה, קרקוב, למברג (לבוב), וילנה, לודז', קובנה וריגה,* המחיש זראפס כיצד במרכזן של הערים הללו יש גרעין יהודי נוקשה (הוא סומן בצבע שחור שלם כדי להבליטו), שממנו מתפשטים היהודים אל שאר חלקי העיר. הוא הוסיף והדגיש כי לגטו של ימי הביניים היה מראה חיצוני שהבדיל את האזור משאר העיר, ואילו בגטו המודרני המצב שונה: היהודים נכנסו למבנים קיימים של עירונים ושל סוחרים לא-יהודים, ולכן אין ההבדל ניכר מבחינה חיצונית של מבנים. הדבר שיוצר בכל זאת את תחושת השוני החרפה הוא אורח החיים בעל "הגוון המזרחי החזק" (stark orientalische Note).¹⁷

אין בידינו מסמך המעיד באופן חד-משמעי שהעוסקים בעניינים יהודיים במשטר הנאצי קראו את ספרו של זראפס באותה העת. ואולם אפשר להסיק זאת בעקיפין הן מדברי היידריך בישיבה ב-12 בנובמבר 1938¹⁸ הן מהשימוש בספר בידי ראשי השלטון הנאצי בפולין כעבור שנה, שימוש שיש לו תיעוד. כשהתנגד היידריך להיווצרות (או יצירת) גטאות ליהודים בגרמניה בנובמבר 1938, הוא הביע עמדה מנוגדת לכאורה ליזמתו שלו מפברואר 1937 לנקיטת צעדים חוקיים שייצרו "גטו". את הסתירה הזאת אפשר להסביר רק מתוך שימת לב לשינוי הסמנטי המשמעותי שהשתנה המושג "גטו" בין שני המועדים הללו. מאז הופעת ספרו של זראפס לא היה עוד "גטו" הפרדה וירטואלית-מנטלית של יהודים, ואפילו לא מגורי יהודים נפרדים גרדא, אלא (כדברי היידריך) "חלקי עיר נפרדים לחלוטין שבהם ישנם רק יהודים... מקלט נצחי לפשיעה, ומעל לכל למגפות ודברים דומים". המושג גטו קיבל אפוא את דמות הגטו הפולני המפחיד, דרך הפריזמה הפסידו-מדעית של זראפס. את זה, כלומר את הגטו המזרח-אירופי, לא הגטו במובן הקודם, לא רצה היידריך ליצור בעצמו ולא רצה שייוצר מאליו בגרמניה, ולכך כיוון בהדגישו בפתח הערתו על הגטו את המילים "הגטו בצורה של חלקי עיר נפרדים לחלוטין".

הפלישה לפולין וצמיחת תופעת הגטאות הנאציים ה"קלסיים"

לקראת הפלישה לפולין, שהייתה שלב חדש בהתפשטותה הטריטוריאלית של גרמניה, חל שינוי תודעתי בקרב מעצבי המדיניות הנאצית. עתה החל השלב של כיבוש "מרחב המחיה" הגרמני ב"מזרח", ופולין הכבושה הייתה לשדה ניסויים גדול של רעיונות מרעיונות שונים שהתרוצצו בראשם של פעילי המשטר אשר למדיניות האוכלוסין: העתקתם ממקומם של ציבורים שלמים,

¹⁶ שם, עמ' 355-356.

¹⁷ שם, עמ' 371.

¹⁸ ויש להעיר שהיידריך נסמך בדבריו על דיון שערכו שבועות מספר לפני כן מומחי הגסטפו שיעצו לו. בין אנשי המטה בגסטפו לבין אנשי אקדמיה שחקרו בתחומים שעניינו אותו היו קשרים.

תכנון מסגרות התיישבות לגרמנים, חיסול גרעיני התנגדות אפשריים ועוד. המשטר עודד את פעיליו ליצירתיות והניח להם מרחב פעולה גדול. כיוון ששלב כיבוש זה כלל גם השתלטות על ריכוזים גדולים של אוכלוסייה יהודית, החלה גם החמרה במדיניות האנטי-יהודית.

דרך פעולה אחת שהתפתחה בחודשי הכיבוש הראשונים (עד סוף 1939) נועדה להביא ליציאתם של יהודים רבים ככל האפשר מהשטחים הכבושים בפולין, בעיקר לכיוון ברית-המועצות (ועד שסגרו הסובייטים את הגבול בסוף דצמבר 1939 אכן נמלטו מהם כ-300,000 יהודים). אלא שמלכתחילה היה ברור שרבים מהיהודים יישארו במקומותיהם. לפיכך כבר מראשית הכיבוש עלתה בס"ס ובמערך המשטרה (שהתאחדו ב-27 בספטמבר 1939) הכוונה להשתלט על הקהילות היהודיות ולארגן אותן. לשם כך עוד בימי הקרבות הראשונים (מאז 6 בספטמבר) הקימו נציגי הס"ס והמשטרה בפולין במקומות רבים "ראשויות יהודיות" (כלומר רשויות מינהליות יהודיות)¹⁹ למטרת ארגון של היהודים מחדש. מדיניות זו נוסחה בכתובים ב"איגרת הבזק" הידועה של היידריך לראשי האיינזצגרופן מ-21 בספטמבר 1939. באיגרת הארוכה הזאת יוחדה חטיבה שלמה של כמה וכמה עמודים מפורטים מאוד לנושא "מועצות זקנים יהודיות" (Jüdische Ältestenräte) המכונות גם "מועצות יהודים" – יודנרטים (Judenräte). הגטו, לעומת זאת, אוזכר רק בדרך אגב בתוך החטיבה על "מועצות הזקנים". וכך נאמר שם:

5) על מועצות-הזקנים שבערי הריכוז יש להטיל את האחריות לאכסונם המתאים של היהודים, הבאים מן העיירות והכפרים.

ריכוז היהודים בערים יחייב, כנראה, לתת הוראות מטעמי ביטחון משטרתי כללי, שרבעים מסוימים בכלל אסורים על היהודים; כמו כן, וזאת תמיד מתוך התחשבות בצרכים הכלכליים, לא יינתן להם, למשל, לעזוב את הגטו [ההדגשה הוספה – ד"מ] ולצאת אחרי שעה קבועה בערבים וכו'.²⁰

המונח "גטו" נזכר כאן באקראי, כדבר מה נלווה, ללא הגדרה ברורה, העולה בקנה אחד עם הקונוטציה הישנה, השמרנית – קצתה בנוסח ימי הביניים, קצתה על-פי זראפים – ומובנו מתברר על דרך השלילה: הגטו הוא השכונה היהודית (ממילא), והוא המקום שיותר למגורי היהודים אחרי שתיאסר עליהם הכניסה לרבעים אחרים בערים! אמנם, כך נאמר שם, בשעות הערב "לא יינתן להם לעזוב את הגטו" – ובכך הועלתה באוב גם התקנה שמלפני האמנציפציה של נעילת שערי רובע היהודים בשעות הלילה – אך לא יותר מכך.²¹

בצד הניסוח המסוגנן של איגרת הבזק יש בידינו גם מעין פרוטוקול של אותה ישיבה ב-21 בספטמבר. התמונה המצטיירת ממנו שונה במקצת, בעיקר בנושא הגטו. לפי הכתוב שם אמר היידריך בישיבה:

¹⁹ על המושג הסוציולוגי "ראשות" ("headship") ושימושיותו כתחליף למונח "יודנרט" הנהוג בדרך כלל בספרות, ראו דן מנחם, *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד*, מורשת, בית לוחמי הגטאות ויד ושם, תל אביב תשנ"ח, עמ' 107-121.

²⁰ מסמכי בית הדין הבין-לאומי בנירנברג, PS-3363, מצוטט מתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית-המועצות*, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 140-141.

²¹ Benjamin Ravid, "Curfew Time in the Ghetto of Venice," in Ellen E. Kittell and Thomas F. Madden, eds., *Medieval and Renaissance Venice* (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1999), pp. 237-275.

בערים יש להכיל את היהדות [-הציבור היהודי] יחד בגטו, כדי לאפשר יכולת שליטה טובה יותר ולאחר מכן יכולת טאטוא [Abschubmöglichkeit]²² טובה יותר. לצד זה דחוף שהיהודי המתיישב הזעיר ייעלם מהאזורים החקלאיים. את המבצע הזה יש להשלים בשלושה-ארבעה השבועות הקרובים. [...] ניתנה ההוראה המסכמת הזאת:

1. יהודים במהירות האפשרית אל הערים

2. יהודים מהרייך לפולין

3. 30,000 הצוענים הנותרים – גם הם לפולין

4. הוצאה שיטתית של היהודים על מיטלטליהם מהשטחים הגרמניים.²³

בדברים אלו, בצירוף איגרת הבזק, נטו רוב החוקרים לראות אות לקיומה של תכנית ברורה לריכוז יהודים בגטאות כגון הגטאות שהיו עתידים לקום לימים. במילים אחרות, הם יצקו לתוך המסמך מצב שנתהווה יותר מאוחר. ברם, כפי שכבר הראינו, אין בידינו שום מסמך המעיד על הכנה בעניין זה (לעומת היודנרטים, שהרעיון להקימם כבר התפתח קודם לכן). יתרה מזאת, קריאה חסרת פניות של הפרוטוקול מלמדת כי בהתייחסות לשאלת היהודים בפולין מדובר על שתי קבוצות שלהם: היהודים בערים והיהודים שבאזורי השדה. ריכוז היהודים בגטו (ודוק: בגטו בה"א הידיעה!) הייתה הצעד המומלץ לגבי היהודים בערים (שאליהן יופנו גם יהודי אזורי השדה, במידת האפשר). אין מנוס אלא להדגיש שהמונח "גטו" משמש בפרוטוקול במשמעותו הקודמת, אותה משמעות שייחס לו זראפיים. שאם לא כן, היה צריך להסביר למה הכוונה ב"גטו" וכיצד יש ליישמו בפועל (כשם שנעשה באיגרת הבזק לגבי היודנרטים, שיוחדה להם חטיבה מפורטת שלמה) – ועניין זה לא פורט כלל. ההוראה הייתה אפוא לקבץ את היהודים בערים (הבינוניות והגדולות) בגטאות שכבר היו קיימים על-פי תפיסתם של הנאצים, אם כי דובר באמצעי זמני. לא באיגרת הבזק ולא בפרוטוקול לא דובר על **הקמת** גטאות בחינת פעולה חדשה, אלא על "**כינוס**" ו"**איסוף**" של היהודים בגטאות קיימים.

אלא שבשבועות אלו החל בינתיים המונח גטו לשמש, לפחות אצל כמה מהפעילים, במשמעות הטעונה של פעולת "ריכוז של יהודים" שיוזמיה הם הגרמנים עצמם. תימוכין לכך אפשר למצוא במסמכים הקשורים למבצע גירוש היהודים מווינה ומאוסטרווה (Ostrava) שבפרוטקטורט בוהמיה ומורווייה (הוא צ'כיה) לאזור נייסקו (Nisko) שבפולין (מבצע שכונה "מבצע נייסקו" או "מאגר לובלין"): ריכוז היהודים באזור זה כונה בהם לעתים "גטו הרייך" (Reichsghetto).²⁴

²² המונח הגרמני-נאצי *Abschub* מתורגם לעתים קרובות "גירוש" או "שילוח" ("deportation") אך הסמנטיקה שלו מורה על סילוק בכוח שנלווית לו קונוטציה של טאטוא החוצה; לעומת זאת, המקבילה המדויקת לשילוח היא deportation/deportieren.

²³ פרוטוקול של ישיבת ראשי מחלקות בס"ס ומפקדי איינזגרופן, 21 בספטמבר 1939, ארכיון יד ושם (איו"ש), TR. 3/983; צילום העמוד בתוך דן מכמן, "מדוע נכתבה איגרת הבזק של היידריך? הערה בעניין סיבת כתיבתה ומשמעותה", **יד ושם – קובץ מחקרים לב (תשס"ד)**, עמ' 353-365, מול עמ' 361.

²⁴ Dieter Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944* (Frankfurt: Peter Lang, 1993), p. 27, and note 78; Götz Aly, "Endlösung." *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* (Frankfurt: S. Fischer: 1995), p. 44

החוקר האמריקני כריסטופר בראונינג הדגיש במחקרו על הדרך שהוליכה לפתרון הסופי כי הגטאות בפולין נוצרו בעקבות יזמות בשטח, ולא על-פי פקודות מהמרכז בברלין. את מדיניות הגטואיזציה בפועל ייחס לשני גורמים: מחד גיסא להצלחת הצעדים לריכוז היהודים במקומות מרכזיים – שנועד בתחילה לשמש אמצעי זמני עד השגת "המטרה הסופית"; ומאידך גיסא לכישלון במימוש המטרה הסופית ההיא. כשנכשלו הגרמנים במימושה, התמשך השימוש באמצעי הזמני, והמפקדים בשטח נאלצו לנקוט אמצעים כדי להתמודד עם המצב שנוצר. השטח ואת המדיניות הספציפית של אופן הקמת הגטאות הוא גוזר מכמה גטאות גדולים, ובראש ובראשונה גטו לודז' (לטענתו, מדיניות הגטואיזציה החלה באופן ממשי בוורטלנד, באביב 1940) וגטו ורשה, וגם מהגטאות במחוזות קרקוב, רדום ולובלין.²⁵ בראונינג גם מקבל את השימוש במונח "גטו" באיגרת הבזק בלי להקשות קושיות לשוניות על עצם אימוצו הפתאומי, ויוצק בו בתוך כך את מובנו המאוחר, שלא נוצר אלא ב-1940-1941, בלי להידרש כלל לתולדותיו קודם לכן.

ואולם יש צורך לדייק הן בהיבטים הלשוניים-סמנטיים הן במעקב אחר ההתפתחויות בשטח. ריכוזם של יהודים בגטאות – **הקיימים** זה מכבר בערים – הוזכר בהנחיות של היידריך לראשי האיינזצגרופן ב-21 בספטמבר, ודווקא זה כמעט **לא** נעשה בשטח, ודאי שלא בפרק הזמן הקריטי שיעד לכך היידריך (בתוך ארבעה שבועות). לאחר מכן, כשהתמססה התכנית הגדולה – "המטרה הסופית" (ואחת היא למה בדיוק התכוונו בכך) – ויהודים רבים נשארו בערים הקטנות למרות רצונו של היידריך – האם היה אז צורך אימננטי בהקמת גטאות מבחינת המדיניות האנטי-יהודית? גם בתוך אותם ארבעה שבועות ראשונים שאחרי 21 בספטמבר אין דוחות האיינזצגרופן חושפים ניסיונות שיטתיים להקים גטאות, ושום דיווח מעין זה משום גוף אדמיניסטרטיבי אחר אינו מעיד על ניסיונות כאלה. יתרה מזאת, גטו לא היה בהכרח התשובה הנכונה לבעיית היהודים העקורים והנוודים זה מכבר שנוצרה לדעתו של בראונינג. אפשר היה להשיג את המטרות המבוקשות על-ידי שליטה בקהילות היהודיות באמצעות יודנטים, והרי הסייס קידם הקמת יודנטים כבר מימי הכיבוש הראשונים של פולין (ולפי איגרת הבזק זה היה דבר עיקרי). סגנון פעולה כזה – בלא הקמת גטאות – אכן ננקט בארצות אחרות באירופה באותה העת, לפני כן וגם אחרי כן: בגרמניה גופא, באוסטריה, בהולנד ועוד. אדרבה: דחיסת היהודים לגטאות באופן שנעשה לאחר מכן יצרה שלל בעיות חדשות (פגיעה במערכות כלכליות ובמרקמים עירוניים; הצורך להקים מנגנוני פיקוח ושליטה ועוד). במובנים פשוטים של "תועלת" – ובראונינג מדגיש (בצדק) את הוויכוח בקרב אנשי המינהל הגרמנים בין ה"יצרניים", שביקשו לנצל את הגטו לצורכי ייצור, לבין מי שביקשו להתיש את היהודים, כלומר ביקשו לחסל אותם על-ידי הרעבה – הייתה הקמת גטאות (כפי שהוא מציע) פעולה בלתי מועילה בעליל. אכן, יש להסכים עם בראונינג (ואחרים) כי הגטאות אכן צמחו בעיקר מלמטה, שהרי אין בידינו שום רמז להוראה מרכזית להקמתם, אך הסיבות לכך היו כמדומה אחרות. הסיבות האמיתיות צריכות להסביר (א) את טווח הזמן הארוך מאוד שעליו התפרשה הקמת הגטאות בפולין; (ב) את העובדה שבראונינג ואחרים ממעטים להתייחס אליה, והיא שאפילו בפולין לא הוקמו גטאות בכל המקומות; (ג) את

²⁵ כריסטופר ר' בראונינג (בהשתתפות יורגן מתיאוס), *הדרך אל הפתרון הסופי: התפתחות המדיניות הנאצית כלפי היהודים ספטמבר 1939-מרס 1942*, יד ושם, ירושלים תשס"ה, עמ' 123-152; Christopher R. Browning, *The Path to* ; Genocide: Essays on Launching the Final Solution (New York: Cambridge University Press, 1992), pp. 28-56.

המאפיינים של דרכי הקמתם של הגטאות ואת התהליכים שהיו כרוכים בהקמתם; (ד) את מקומם של הגטאות בלבן של ערים ולא בפריפריות שלהן.²⁶

חומר המקורות שבידינו מלמד לדעתי כי יש לקשור את העידוד שנתן המשטר לנקיטת יזמות בשטח כל עוד שירתו את מטרותיו העקרוניות, עם ההיבט המנטלי של המפגש הממשי, פנים אל פנים, עם "יהדות המזרח" (Das Ostjudentum, היא יהדות מזרח אירופה), יש להדגיש: "אנטישמיות" לא הייתה נתון ערטילאי אלא עולם דימויים פעיל שעיצב את מחשבתם של מעצבי מדיניות בכל הרמות, וממנו נגזרו תחושות והתנהגויות. כוחות הכיבוש הגרמניים ראו עתה בפעם הראשונה באופן בלתי אמצעי את "הגטו היהודי" כפי שתיאר אותו זראפס וכפי שדובר עליו בעקבות זאת בחוגים שונים, במיוחד בס"ס, בשנה שלפני הפלישה לפולין. גועל ודחייה מיוחדים עוררו בעיקר "יהודי הגטו" בעלי "המראה האופייני" (כלומר המראה שתאם את הקריקטורות). במקורות בני הזמן, החל במסמכים רשמיים והתבטאויות של בכירים וכלה בהערותיהם של קצינים ושל חיילים מן השורה, מתועדת כמות עצומה של ביטויי גועל ("חלאת הגטאות", "סכנה יהודית", "מושבות של דוכני חרא", "טיפוסים מקוממים", "יהודים פולנים, מלוכלכים ומגעילים", "אוסף שרצים"). בפולין לא היה עוד המצב שאליו התייחס היידריך שנה קודם לכן בגרמניה – **סכנה** של היווצרות גטו שעוררה את התנגדותו; בפולין כבר היו גטאות! וכיוון שזראפס כבר הוכיח שהגטו היהודי המזרח-אירופי בערים הגדולות והבינוניות הוא מקור כוחו של היהודי ועל כן מקור סכנה לגרמנים, ושהוא שולח גרורות סרטניות המתפשטות ברחבי אותן ערים, היה פתרון הגיוני לבעיה יכול להיות דחיקתם של היהודים ב"גרורות הסרטניות" הללו חזרה לגטו ותיחום הגטו. בעיקר במקומות הגדולים היה רצוי לעשות זאת באמצעות גידור פיזי. חשוב להדגיש כאן שמבחינה קונצפטואלית הנאצים **לא הקימו גטאות בחינה תופעה חדשה יש מאין** – שהרי גטאות לפי תפיסתם כבר היו קיימים והיו מאפיין מובהק של יהדות מזרח אירופה – **אלא תיחמן אותם ודחסו לתוכם את היהודים שיצאו מהם בעבר וחדרו לסביבה.**

על רקע היגיון פנימי זה אפשר להבין את צמיחתן של היוזמות הראשונות לכינון גטאות באוקטובר-דצמבר 1939. דומה שרמז ראשון לגישה שונה ואקטיבית כזאת אפשר למצוא בוורשה, ריכוז היהודים הגדול ביותר בפולין. לוטר בויטל (Lothar Beutel), מפקד איינזצגרופה IV, דיווח לברלין ב-6 באוקטובר 1939 על מעשיו בארגון יהודי ורשה בעקבות כיבושה וציין שהוקמה מועצת זקנים (אלטסטנרט) יהודית של 24 חברים והיא אחראית לביצוע כל הוראות האיינזצגרופה, ובכללן – כך הדגיש – הגשת "הצעות משלה לתפיסת היהודים בגטאות" (כך, ולא בלשון יחיד!).²⁷ ב-7 באוקטובר הציע מושל מחוז ורשה ד"ר לודוויג פישר (Ludwig Fischer) בפגישה בקרקוב להרחיב רעיון זה למקומות אחרים.²⁸ בישיבה של היודנרט בוורשה, שכונסה ב-4 בנובמבר, קרא קצין הס"ס ד"ר רודולף באץ (Rudolf Batz) פקודה של המפקד הצבאי של העיר שהורתה ליהודים

²⁶ דוד זילברקלנג, "השוואה במחוז לובלין", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, עמ' 93; p. 71, Friedman, "The Jewish Ghettos of the Nazi Era."

²⁷ Hans von Krannhals, ed., *Die Berichte der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei in Polenfeldzug 1939* (Lüneburg, 1965), pp. 212-213 (Ms., Institut für Zeitgeschichte, München). על בויטל ראו Wildt, *Generation des Unbedingten, das Fuehrungskorps des Reichsicherheitshauptamtes*, Hamburger Edition, Hamburg 2002, pp. 931-932.

²⁸ ראו ציטוט מיומנו של הנס פרנק בתוך p. 70, Friedman, "The Jewish Ghettos of the Nazi Era."

להתרכז בתוך שלושה ימים ברחובות מסוימים של "האזור היהודי".²⁹ אמנם אין בהתבטאויות הללו שום תפיסה ברורה של מהותם של אותם "גטאות", אך מצירופן יחד מתברר שהכוונה הייתה לשכונות שיוכנסו אליהן (כלל) היהודים שגרו מחוץ לאזור הגטו המסורתי. על תכניות שונות בדבר מיקום הגטו בוורשה והיקפו שקדו מינואר 1940 ועד סגירתו ממש בנובמבר 1940. בכל מיני שיחות ותרשומות במהלך החודשים הללו נתנו פקידים גרמנים בכמה הזדמנויות הצדקות להקמת הגטו: הסכנה הנשקפת מהיהודים בהיותם מפיצים של חיידקי מגפות; החשיבות שבהפרדה מנקודת מבט פוליטית-מוסרית (של תפיסת הגזע); והצורך בהתגוננות בתחום הכלכלי. אלא שכל אלה היו הצדקות בדיעבד, ולא סיבות של ממש המעוגנות בצורכי המציאות. הן שיקפו הפנמה של טענותיו של זראפים בעניין ההשפעה המזיקה מבחינה פוליטית, כלכלית, בריאותית ותברואתית שמשפיעים על סביבתם היהודים המפוזרים המשוטטים מחוץ למרכזם.

ככל שידוע לנו, הגטו הממשי הראשון קם בעיר פיוטרקוב טריבונלסקי (Piotrków Trybunalski) שבדיסטריקט רדום (Radom) במרכז פולין. את ההוראה שעל יהודי העיר להתכנס בגטו מסר ראש העיר מטעם הגרמנים, הנס דרקסל (Hans Drexel), לרב משה-חיים לאו שעמד בראש ועד ממונה של היהודים; דרקסל דיבר על "רובע מגורים יהודי" – Jüdisches Wohnviertel. ההודעה נמסרה לרב לאו ב-8 באוקטובר 1939, וב-28 באוקטובר נקבעו מסביב לרובע זה שלטים שעליהם נכתב בגרמנית "גטו". ואולם ההוראה נאכפה באופן חלקי בלבד. עד אביב 1942 עוד התגוררו פולנים רבים ברובע או הפעילו בו את עסקיהם; גם חלפו חודשים עד שכונסו בו רוב היהודים, ויהודים אחדים אף נשארו מחוץ לגטו עד חיסולו. יש בכך כדי ללמד שלפני יוזמי הצעד הזה לא הייתה מונחת תכנית חד-משמעית ברורה. ואולם לצערנו עדיין לא נעשה מחקר יסודי של מקרה מבחן ראשון. ב-20 בדצמבר 1939, זמן קצר לאחר הקמת הגטו בפיוטרקוב-טריבונלסקי, הוקם בדיסטריקט רדום גטו גם ברדומסקו (Radomsko), ובחודשים הבאים ב-1940 עוד בשבע ערים בינוניות.³⁰

בוורטלנד החל הדיון על הקמת גטו בלודז' בתחילת דצמבר 1939. המסמך על כך – שדומה כי הוא המסמך הרעיוני והמעשי המפורט ביותר בסוגיית הגטאות הנאציים מתקופת הראשית של תופעה זו – הוא ההודעה הסודית ששלח ב-10 בדצמבר 1939 פרידריך איבלהר (Friedrich Übelhör), הממונה הממוננה על ההעל מחוז קליש, שבו שכנה לודז', לארתור גרייזר (Arthur Greiser), נציב (מושל) הרייך (Reichsstatthalter) של ורטלנד. בהודעה נאמר כי מאחר שפינויים המדי של יהודי העיר, שאת מספרם העריך בכ-320,000, אינו אפשרי, נבדק ונמצא עוד כי בלתי אפשרי גם "ריכוז כלל היהודים בגטו סגור אחד". עם זאת, הוסיף איבלהר, את רוב יהודי העיר לודז' עצמה, שגרו באזורים הצפוניים יותר של העיר, אפשר להכניס לגטו, ואת יתר היהודים, שגרים באזורים אחרים בעיר והם בעלי כושר עבודה, יש לארגן בפלוגות עבודה ולשכנם בקסרקטינים ולשמור עליהם. לארגון הגטו המצומצם הזה היה צריך להיערך בדרך שתאפשר

²⁹ גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 65.

³⁰ רוב הגטאות במחוז זה הוקמו ב-1941 (22), והשאר ב-1942 (6). הללו שייכים כבר לטיפוס אחר של גטאות (ועל כך להלן). חשוב לציין כי "באזורים רבים, שבהם היתה האוכלוסייה היהודית מפוזרת בכפרים ובעיירות, לא הוקמו גטאות כלל", כפי שקובעים חוקרי האזור הספציפי הזה, אלינה סקיבינסקה ויקוב פטלביץ', "השתתפות הפולנים בפשעים נגד היהודים באזור שוויינטוקשיסקו", **יד ושם – קובץ מחקרים** ל"ה/1 (תשס"ז), עמ' 42-5.

לחסום בבת אחת את גבולות הגטו על-ידי משמרות ומחסומים פיזיים. "בגטו עצמו יוקם מיד מינהל יהודי עצמי, המורכב מזקן היהודים [Judenältester] ומוועד קהילה יהודי רחב יותר". לבסוף קבע איבלהר: "מובן מאליו, כי הקמת הגטו אינה אלא שלב ביניים. אני משאיר לעצמי את ההכרעה, באלו תאריכים ואמצעים יטוהר הגטו ואיתו העיר לודז' מהיהודים. על כל פנים, המטרה הסופית [Endziel] חייבת להיות ביעור מוחלט של מכת דבר זו".³¹

הכנסת יהודי לודז' לגטו ארכה חודשים מספר והתעכבה גם בשל הזמן שנדרש לבניית הגדר. ובינתיים הוקם הגטו הראשון בוורטלנד בעיירה טולישקוב (Tuliszów), בתחילת ינואר 1940; אחריו הוקם הגטו בפביאניצה (Pabianice), בפברואר 1940; ולאחר מכן בבז'ז'יני (Brzeziny), ב-28 באפריל 1940; בקוטנו (Kutno) הוקם הגטו לאחר סגירת גטו לודז', ב-16 ביוני 1940. בעיר לודז' עצמה רוכזו היהודים בגטו בחודשים פברואר-מאי; הגטו נסגר רשמית ב-30 באפריל, ובפועל בראשית מאי. נכון, מקימיו לא ראו בו אלא אמצעי זמני לקראת "מטרה סופית", וזו הייתה להבנתם סילוק היהודים. יש אפוא לומר שרעיון הגטו התחום, שהחל לצמוח בשבועות הראשונים מאז אוקטובר 1939, נרתם עתה – אך לא כסיבה הראשונית – להתמודדות של ראשי מחוז לודז' עם הבעיה של עצירת גירוש היהודים מתחומם, בעיה שניצבה לפניהם באותו הרגע. אחרי שהוקם ותפקד בצורה המוצלחת ביותר מבחינת הגרמנים, הפך גטו לודז' לסמל ושימש בצורה זו או אחרת דגם למקומות אחרים. עם הזמן היה גטו לודז' גם ל'אתר תיירות' ועורר תמיד את עניינם הערני של מבקרים מהרייך הישן".³²

ומה היה המצב במחוזות לובלין וקרקוב? דויד זילברקלנג כותב כי "ההכנות לגטואיזציה מסוג כלשהו נעשו בחלקים שונים של מחוז לובלין מתחילת ינואר 1941",³³ ומוסיף:

במחוז לובלין, בסוף 1941, לא חיו רוב היהודים ולא רוב הקהילות בגטאות במלוא-מובן המילה "גטו", והתנאים ברוב הקהילות לא דמו כלל לתנאים ששררו בוורשה ובלודז' וגרמו למותם של רבים. לאמיתו של דבר, נראה שהמושג גטו מתאים רק לארבע קהילות במחוז לובלין ב-1941: לובלין (Lublin), אופולה-לובלסקי (Opole-Lubelski), פיאסקי (Piaski) וזמושץ' (Zamość). רק הגטו בפיאסקי היה מוקף גדר, ובארבעת המקומות האלה יחד שיכנו בקושי עשרים אחוז מיהודי המחוז. גטאות מעטים הוקמו ב-1942, כחלק מתהליך רצח היהודים, אבל לפני כן לא נכללה הגטואיזציה בדרך כלל במדיניות האנטי-יהודית כאן.³⁴

³¹ ארד, גוטמן ומרגליות, **השוואה בתיעוד**, עמ' 154, 156. בתרגום תעודה זו מגרמנית נפלו טעויות

³² מתוך דוח על מערכת המשפט הגרמנית בלודז', בלי תאריך רשמי (אם כי מהמסמך עצמו ברור שנחתם ב-10 בפברואר 1942) Bundesarchiv Berlin, "Chronik des Land- und Amtsgerichts Litzmanstadt", Reichsjustizministerium, R 3001/9722, p. 2 כמצוטט בתוך בראונינג, **הדרך אל הפתרון הסופי**, עמ' 127.

³³ זילברקלנג, "השוואה במחוז לובלין", עמ' 105.

³⁴ על האטיות, ההיסוסים והסיבוכים בהקמת הגטאות במחוז לובלין ב-1941 ראו גם Pohl, "Judenpolitik" zum

Judenmord, pp. 66-68.

. בעיר קרקוב, בירת הגנרלגוברנמן, הוקם הגטו – "תחום המגורים היהודי" (Der Jüdische Wohnbezirk) בשמו הרשמי – רק ב-3 במרס 1941³⁵ ושאר הגטאות הוקמו במחוז זה במהלך 1941 ו-1942.³⁶

את הריכוז בגטאות יש אפוא להבין לנוכח כל זאת, ולראות בו יזמה מעשית שנקטה בשטח, בנסיבות ובהקשר שעודדו חיפוש פתרונות ל"בעיה היהודית", אך בהיעדר תכתיב של הדרג המדיני העליון בדבר פתרון חד-משמעי כולל. משום כך נשמע שוב ושוב בהתבטאויות שונות ביחס לגטאות התיאור "פתרון זמני": הציפייה הייתה להחלטה כוללת יותר של הדרגים העליונים בדבר פתרון במסגרת "מטרה סופית" (Endziel) כלשהי, אך הגטו לא היה במהותו צעד לקראת אותו פתרון שטיבו לא היה ידוע אל נכון. הגטו נרתם אפוא לקווי מדיניות שונים. בעצם ריבוי ההצדקות המגוונות להקמת גטאות במקומות שונים ונימוק הצורך בהקמתם בסיבות תברואתיות, כלכליות ואחרות יש כדי להעיד שאף אחת מהן לא הייתה הסיבה האמיתית להשטרשות התופעה.

אדרבה, התבוננות בתהליך הקמת הגטאות בפולין בציר הזמן מצביעה על מעגלי יישום הולכים ומתרחבים: יזמה במקום אחד שימשה דוגמה ומקור השפעה והשראה להקמה במקומות אחרים. בין אוקטובר 1939 לקיץ 1941 כונסו יהודים בגטאות בעשרות מקומות בפולין, בייחוד בערים הגדולות (שוורשה ולודז' הן הבולטות שבהן) והבינוניות. המצב בגטאות, בעיקר בערים הגדולות והבינוניות: המצב בגטאות הללו – ובמיוחד בקבוצה הקטנה של הגדולים שבהן שגם הוקפו בגדר או בחומה - הטביע את חותמו על מה שאפשר לכנות "מושג הגטו הנאצי החדש". דומה שבהקשר זה נודעה חשיבות מיוחדת לדרכי הארגון החיצוני וההתארגנות הפנימית של גטו ולודז', הגטו הגדול הראשון שפעל כיחידה מתפקדת היטב מאז אפריל 1940. קפיצת המדרגה שהתרחשה בלודז' הייתה שרעיון כללי מעורפל, שבמקומות אחרים עוד גיששו כיצד לממשו, היה כאן למציאות מוגדרת היטב, ולהצלחתו של דגם גטו זה נודעה השפעה נרחבת לטווח ארוך ולמקומות אחרים. ולבסוף: החזון של הגרמנים שעשו במלאכת הגטאות אפשר למצוא אולי בשני פרסומים. במאמר שפורסם בעיתון הגרמני הרשמי שיצא לאור בקרקוב בגיליונו מ-21 במרס 1940 ובדברים שאמר זראפים כעבור שנה. מאמר שפורסם ב-*Krakauer Zeitung* לרגל הקמת הגטו בקרקוב הוכתר בכותרת "סדר גרמני נכנס לגטו"; ובמילים אחרות, לאי-הסדר המאפיין את הגטו היהודי המסורתי הכניסו הגרמנים סדר ארי ראוי.³⁷ ואילו זראפים, בהרצאה שנשא במרס 1941, כשהיה יועץ לגנרלגוברנמן אמר: "הגטו של ימי הביניים היה פריווילגיה יותר מצעד כפייה... על הגטו של היום להיות דבר מה שונה מהגטו של ימי הביניים; הוא צריך להיות גטו כפוי... בלי קשר עם לא-יהודים או אפשרות של קשר אִתָּם".³⁸

³⁵ פלד (מרגולין), *קרקוב היהודית*, עמ' 93.

³⁶ אברהם ויין ואהרון וייס (עורכים), *פנקס הקהילות – פולין (ג): גאליציה המערבית ושלזיה*, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' XXI.

³⁷ Dietrich Redeker, "Deutsche Ordnung kehrt ins Ghetto ein," *Krakauer Zeitung*, 21. März 1940 מצוטט בתוך Friedman, "The Jewish Ghettos of the Nazi Era," p. 63.

³⁸ דברי זראפים באירוע לרגל פתיחת המכון לחקר הבעיה היהודית (Institut zur Erforschung der Judenfrage) בפרנקפורט שעל הנהר מיין, 26-28 במרס 1941, כפי שהובאו ב- "Bevölkerungs- und wirtschaftliche Probleme einer europäischen Gesamtlösung der Judenfrage," *Der Weltkampf* 1 (1941), pp. 43-44 Friedman, "The Jewish Ghettos of the Nazi Era," p. 64. במסגרת פרויקט מיוחד שהוקדש לגטאות מאז 1942 אספו במכון בפרנקפורט חומר הן על גטאות בעבר הן על הגטאות החדשים; ראו דירק רופנוב, "חקר היהודים" ברייך השלישי:

ואולם, האם שיטת הגטאות בפולין הכבושה הייתה שלמה ושיטתית? התשובה על שאלה זו, כפי שראינו, שלילית באופן נחרץ. לאמיתו של דבר התרחשה מרבית הגטואיזציה בשנת 1941 ו-1942, ובעשרות מקומות – בעיקר עיירות וכפרים ובהן קהילות יהודיות בגודל קטן עד בינוני-קטן (עד כ-15,000 נפשות) – המשיכו היהודים לשבת בבתיהם כמקודם בלא שהוקם בהם גטו (אם כי רבים מהם, אף שלא בכולם, הוקם יודנרט ונקטו נגד היהודים צעדי דיכוי רבים אחרים). ואולם גם אם דמותו של הגטו לא הייתה מיד ברורה לחלוטין, גם אם צורתו של הגטו לא הייתה מלכתחילה ברורה לחלוטין וגם אם בהמשך מעולם לא הוגדרה הגדרה של ממש עצם התקבלות הרעיון של כינוס "יהודי המזרח" בגטאות בשיח של המינהלנים המקומיים בשיתוף עם אנשי הביטחון והס"ס מאז הכניסה לפולין – סימנה יזמה של חשיבה על הדרך הנכונה להתמודדות עם "הבעיה היהודית". עם זאת, הגטו היה רק אחת מהדרכים לטיפול ביהודים.

אתנחתא מתודולוגית: המונח "גטואיזציה" ושימושו בתקופת השואה ובמחקר

לאחר שעקבנו אחר ההתפתחות המפותלת של תהליך הגטואיזציה בפולין הכבושה, יש צורך בהערה מתודולוגית על המונח "גטואיזציה". ספרות המחקר על השואה משתמשת תדיר במונח זה לא רק לגבי הקמתם של גטאות פיזיים אלא גם לתיאור שלל אמצעים אחרים שנקטו השלטונות הגרמניים בארצות הכבושות ושלטונותיהן של מדינות אנטישמיות גרורות (כגון סלובקיה) כדי להפריד ולהבדיל את היהודים גם בלי שום גטו פיזי. ואולם בתיעוד הגרמני משמש המונח "גטואיזציה" (Ghettoisierung) לציון הקמתם של גטאות פיזיים בלבד. וכיוון שהערנו בעקבות דיוננו במה שהתרחש בפולין שגטאות היו רק דרך אחת ממגוון הדרכים לבידול היהודים, עלינו לדחות בתוקף את השימוש במונח גטואיזציה במובן המושאל של צעדי בידול כלפי היהודים בארצות שלא הוקמו בהן גטאות.

ואכן, הגטאות היו תופעה מזרח-אירופית מובהקת. זראפים, שאמנם לא הכתיב את המדיניות אך תפיסותיו השפיעו על מעצביה, העיר על כך באביב 1941: "ברוב הערים במרכז אירופה, מערבה ודרומה ובעיירות של מזרח אירופה שבהן מספר האוכלוסין היהודים נמוך, אי-אפשר לעשות גטואיזציה ליהודים; הם מעטים מדי".³⁹ העיר היחידה במערב אירופה שבחודשים הראשונים של 1941 היה בה דיון ער על הרעיון של ריכוז יהודיה בגטו הייתה אמסטרדם; כך או כך, הרעיון נזנח בתחילת קיץ 1941. הרעיון עלה מלכתחילה בגלל המאפיינים ה"מזרח-אירופיים" של יהדות אמסטרדם (אוכלוסייה של כ-80,000 נפשות, רובע יהודי מוכר במרכז העיר ובו צפיפות ורעב) מצד אחד, והרקע של הגרמנים הבכירים, הרייכסקומוסר ארתור סייס-אינקוורט (Arthur Seyss-Inquart) ומפקד משטרת הביטחון וילהלם הרסטר (Wilhelm Harster), אשר שירתו זמן מה בפולין הכבושה ב-1939-1940 מצד שני.⁴⁰

האריזציה של ההיסטוריה היהודית בתקופת המשטר הנאצי, "דפים לחקר השואה כא (תשס"ז), עמ' 7-33, בעמ' 22; רופנוב מסתמך על מסמך (1942) NS 15/354 Bundesarchiv Berlin.

³⁹ ראו דברי זראפים באירוע לרגל פתיחת המכון לחקר הבעיה היהודית, כפי שהובאו ב- "Bevölkerungs- und wirtschaftliche Probleme," pp. 43-44.

⁴⁰ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vol. 4/a-4/b (s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1972), see index; Friso Roest and Jos Scheren, *Oorlog in de stad: Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam: Van Gennep, 1998), passim.

גטאות בזמן הפתרון הסופי, 1941-1943: השטחים שנכבשו במבצע ברברוסה

הפלישה לברית-המועצות ביוני 1941 סימנה את תחילתה של המלחמה האפוקליפטית של גרמניה הנאצית נגד ה"יודיאו-בולשוויזם", ובמסגרתה התגבשה בתוך שבועות אחדים תחילתו של מבצע רצח היהודים. הנהגת האמצעי האנטי-יהודי של גטאות בשטחי ברית-המועצות, גם אם התבססה במובהק על הניסיון שנרכש בפולין בשנה וחצי שמאז כיבושה, לא הייתה מוחלטת, מלאה ועקבית, ואף לא חלק מסודר מביצוע "הפתרון הסופי של שאלת היהודים" כשלעצמו. עם זאת, באזורים שנכבשו בברית-המועצות – ואזורי מזרח פולין בכללם – הוקמו מאות גטאות, וקבוצת הגטאות הזאת היא הקבוצה הגדולה ביותר של הגטאות הנמנים באנציקלופדיה זו (יותר מ-500!). עובדה זו דורשת בדיקה מעמיקה. המחקר על אודות קבוצה זו של גטאות היה עד היום חלקי ביותר. ככלל, ככל שנמצא הגטו הרחק יותר במזרח, בברית-המועצות פנימה, ידוע עליו פחות. חשוב אפוא להתבונן במתרחש בשטחי ברית-המועצות הכבושים מתוך העמדת הדברים בהקשר הרחב של תקופת הגיבוש והיישום של הפתרון הסופי.

ערב הפלישה לברית-המועצות ניכרת התגברות בהתבטאויות בעניין הגטאות ובחשיבותן. ב-26-28 במרס 1941 צוינה פתיחתו של "המכון לחקר הבעיה היהודית" בכינוס מיוחד, והפרופסור פטר-היינץ זראפים הרצה בו על "בעיות אוכלוסין וכלכלה בפתרון אירופי כולל של שאלת היהודים". זראפים דיבר על שלוש דרכים אפשריות ל"פתרון השאלה היהודית", ואחת מהן, ה"גטואיזציה" (Ghettoisierung), כאמור התאימה לדעתו רק למזרח אירופה. בגטואיזציה התכוון הפעם לריכוז כפוי באזור מגורים ספציפי, וציין שלכיסוי ההוצאות שייגרמו לגרמנים כדי לשלוט בגטאות על בעיותיהם, יהיו הגטאות צריכים לתת תמורה כלכלית. במידת האפשר הפתרון האידאלי בעיניו היה כמובן הרחקת היהודים מאירופה בכלל. אלפרד רוזנברג (Alfred Rosenberg), אינדולוג של הנאצים, עמד להיות רייכסקומיסר לשטחי המזרח מיד לאחר הפלישה לברית-המועצות ונכח בכינוס בהיותו ראש ועדת ההיגוי של המכון; ב-29 באפריל, כחודש לאחר הכינוס, הוא כתב בתזכיר (Denkschreiben) שעסק בהכנות לניהול השטחים שייכבשו בברית-המועצות ("המזרח"), כי "גטואיזציה" תהיה אחד הרכיבים של הטיפול בשאלת היהודים. הוא הושפע אפוא מתזונו של זראפים.

הגטו במתכונתו בפולין היה אפוא תופעה ידועה ומוכרת בזמן הפלישה לברית-המועצות, ומוכרת הייתה גם השארת היזמה להקמת הגטאות בידיהם של דרגי מינהל בינוניים ונמוכים. על רקע זה בולטת הקמתם של גטאות אחדים ביזמתם של האינזצגרופן ושל מפקדים צבאיים כבר בשבועות הראשונים לקרבות, במקביל לרציחות הראשונות (בעיקר של גברים, אך לא רק שלהם). מקרה מובהק היה בקובנה: מפקד צבאי "הציע" ב-7 ביולי לראשי הוועד היהודי שזומנו לפגישה אתו "לעזוב את העיר ולעבור לגטו" לטובתם שלהם, כדי להימנע מאי-סדר שבו מקומיים פוגעים ביהודים. לגטו הוא ייעד את פרזור סלובודקה (Slobodka), שלא היה מרכז העיר. באותו מעמד גם מינה הקצין את הנוכחים לוועדה היהודית והטיל עליה את האחריות להעברת היהודים. ההתארגנות והסידורים לקראת המעבר לגטו – ליתר דיוק: שני גטאות – נמשכו כחודש. גם בסלבנויה (Slavnoye) בנפת טולוצ'ין (Tolochin) שבמחוז ויטבסק (Vitebsk) בבלרוס רוכזו 143 יהודי העיירה ברחוב אחד ב-9 ביולי, והמקום כונה גטו וגם גודר.

האפשרות להקים רובעי יהודים נפרדים הוכנסה כהנחיה בהוראה הרשמית השנייה של הגנרל פון שנקנדורף (von Schenckendorff), מפקד אזור העורף של קבוצת הארמיות מרכז, שפורסמה כבר ב-13 ביולי 1941. מתן הוראה רשמית כוללת בדבר הקמת גטאות שיקפה התקדמות במיסוד תופעת הגטאות בהשוואה למצב שהיה בפולין. עם זה, מעניין לציין שפון שנקנדורף לא הזכיר במסמך זה את המונח גטו. הוא נדרש לצורך לרכז את היהודים "בקהילה סגורה" כתגובה לבריחתם ונדידתם בעקבות נסיבות הכיבוש, עמדה שמזכירה את גישת הגרמנים עשרים ושניים חודשים קודם לכן, עם כיבוש פולין. גם כאן, כמו בפולין עם כיבושה, לא היו ההוראות לסימון היהודים והקמת היודנרטים קשורות בהכרח להקמת גטאות.

בעקבות ההנחיה של פון שנקנדורף אכן הוקמו גטאות. ב-19 ביולי למשל ניתנה ההוראה בדבר הקמת גטו מינסק, ימים אחדים לאחר מכן ניתנה ההוראה בדבר הקמת גטו ביאליסטוק, וכך היה גם במקומות אחרים, מחוץ לתחום סמכותו של פון שנקנדורף. הוראה דומה להוראתו של שנקנדורף נתן קרל פון רוקס (Karl von Roques), מפקד אזור העורף של קבוצת הארמיות דרום ב-21 ביולי.⁴¹

התופעה נעשתה מקובלת ומובנת-לכאורה עד כדי כך ששילובה בתכנונים לגבי אורח החיים בעתיד באזורים הכבושים נמשך לאחר הנחיות הצבא, כשהחלו אנשי המינהל הרלוונטיים לנסח את כללי הפעולה לכך בסוף יולי 1941. ב"הנחיות למינהל" לאזור לטווייה (Lettland) מ-27 ביולי נאמר כי יש "לעורר את השלטונות הלטוויים" להקים גטאות.⁴² ובהנחיה מינהלית אחרת, של חטיבת האבטחה 281 מ-30 ביולי, נאמר: "התנהגות היהודים מחייבת באופן כללי להפריד את היהודים משאר האוכלוסייה ולשכנם בגטאות". כל הרעיונות הללו הובאו בניסוח שיטתי ב"הנחיות לטיפול בשאלה היהודית" (Richtlinien für die Behandlung der Judenfrage), שיצאו מטעם משרדו של הרייכסקומוסר לשטחי המזרח (RmfdbO) רוזנברג בתחילת אוגוסט. במסמך זה נקבע: "מטרה ראשית ראשונה של האמצעים הגרמניים צריכה להיות לבודד את היהדות באופן נחרץ משאר האוכלוסייה". יכולתם של היהודים להתקדם בחברה ולהסוות את מוצאם נתאפשרו בעבר, בייחוד בברית-המועצות, על-ידי חופש התנועה שניתן להם. לפיכך יש לבטל את חופש התנועה לכל היהודים. יש לשאוף להכנסה לגטאות, והדבר ייעשה בקלות ברותניה הלבנה (Weißruthenien) ובאוקראינה בשל הימצאותם של יישובים יהודיים סגורים יותר או פחות במספרים גדולים. גטאות אלו יוכלו להתנהל בניהול עצמי של היהודים, עם משטרה יהודית. השמירה על הגבולות שבין הגטו לעולם החיצוני היא עניינה של משטרת הקומוסריאט.⁴³

⁴¹ Thomas Sankühler, "Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944 (Bonn: J. H. W. Dietz Nachfolger, 1996), p. 126

⁴² Andrej Angrick and Peter Klein, Die "Endlösung" in Riga. Ausbeutung und Vernichtung 1941-1944 (Darmstadt: Wissenschaftliches Buchgesellschaft, 2006), p. 98

⁴³ Wolfgang Benz, Konrad Kwiet and Jürgen Matthäus, (eds.) Einsatz im "Reichskommissariat Ostland." Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941-1944 (Berlin: Metropol, 1998), pp. 33-

בתחילת אוגוסט העביר הרייכסקומיסר היינריך לוזה (Hinrich Lohse) את ההנחיות הכלליות המקיפות הראשונות בנוגע לאזורי האוסטלנד אל דרגי השטח לצורך קבלת תגובות, ואז התרחש דבר מה מפתיע. לדעתו של פרנץ וולטר שטלקר (Franz Walter Stahlecker), מפקד איינזצגרופה A, לא התיישבו הוראות אלו עם הפעולות שהיה עסוק בביצוען, ש"אין לדון בהן בכתב", על-פי הוראות סמכות גבוהה של משטרת הביטחון (RSHA), והן אף עלולות להפריע לביצוען; הוא התכוון כמובן למעבר לרצח שיטתי של כלל היהודים באותה העת ממש. שטלקר יעץ בהמשך לאנשי האינזצקומנדו שלו לבצע את המוטל עליהם ב"אמצעים שונים לחלוטין מאלה שמציע הרייכסקומיסר". הרצח כשלעצמו לא היה אפוא תלוי כלל בגטאות.

מה נאמר בהנחיות של לוזה בכל הנוגע לענייננו? בסעיף 5 נכתב כך:
ככל שהדבר אפשרי יש לרכז את היהודים בערים או בשכונות של ערים גדולות שכבר יש בהן רוב מכריע של האוכלוסייה היהודית. שם יש להקים גטאות. יש לאסור על היהודים לעזוב את הגטאות.

בגטאות יש להותיר להם אמצעי מחיה רק בכמות שאפשר לחסוך משאר האוכלוסייה, אך לא יותר מההכרחי לקיום תושבי הגטו. הדבר אמור באותה מידה לגבי טובין חיוניים אחרים.

תושבי הגטו ינהלו את ענייניהם הפנימיים במינהל עצמי משלהם, בפקוח קומיסר המחוז או העיר [Gebiets- (Stadt) Kommissar] או מי שימונה על-ידו. אפשר לגייס יהודים לשירות סדר לשמירת הסדר הפנימי. יש לציידם לכל היותר באלות גומי או מקלות, ויש לסמן אותם בסרטי שרוול לבנים וכוכב יהודים צהוב ביד ימין למעלה.
לשמירה ההרמטית על הגטו מבחוץ יש להפעיל שוטרי עזר מתושבי המקום.
הכניסה לגטו תהיה טעונה אישור של קומיסר המחוז.⁴⁴

מבחינתנו, הפתיחה של הנחיות אלו היא שראויה להדגשה: הקמת גטאות "ככל שהדבר אפשרי". ניסוח זה הניח את ההחלטה בדבר הקמת גטאות בידי הרשויות הגרמניות המקומיות בכל אתר ואתר. לכך אפשר להוסיף כי בתחילת ספטמבר 1941 הורה פרנץ פון רוקס (Franz von Roques) לקבוצת הארמיות צפון שבשליטתו כי "בשום מצב אין לראות בהקמתם של גטאות עניין דחוף".⁴⁵ ניסוחים אלו הם שהקנו לדרג המקומי חופש פעולה ושיקול דעת מוחלטים.

לנוכח כל זה יש לשאול בעקבות מי הלכו בסופו של דבר – בעקבות הנחיות המינהל האזרחי, או בעקבות מגמת האינזצגרופן? בפועל הוקמו ברחבי ברית-המועצות הכבושה גטאות רבים, כמצוין לעיל, במידה רבה על-פי ההנחיות שניתנו לאוסטלנד (ואחר כך לרייכסקומיסריאט אוקראינה), אך גם בהתאם להנחיות הצבא. גם האינזצגרופן היו מעורבים בכך, כפי שמעידים הדיווחים שלהם. גטאות הוקמו בכל רחבי אזורי הכיבוש, עד קצות תחום השליטה של הגרמנים, ובכלל זה גם בחצי האי קרים. גטאות רבים הוקמו במחצית השנייה של 1941, אך היו גם גטאות שהוקמו לקראת סוף 1942. גם ב-1944 עוד התקיימו גטאות ברחבי ברית-המועצות. למרות הפער שנתגלה אפוא בתחילת אוגוסט 1941 בין מטרות האינזצגרופן ובין אנשי המינהל, בפועל, כשהוחלט להקים גטאות, לא היה עימות על כך. אך לא בכל מקום הוחלט להקים גטאות. היה

⁴⁴ שם, עמ' 41.

⁴⁵ ראו שם, עמ' 85.

ברור לחלוטין לכל שהגטאות הללו זמניים ביותר; הם שימשו לשמירת היהודים כישות נפרדת – לשם ניצול עבודתם (לכאורה לפחות) לצורכי הצבא והשליטה, גם אם לאמיתו של דבר די היה לשם כך ביוזרטים לבדם, או בשל השהיית הרצח מסיבות אחרות.

אחרי שהודגש ההיבט של ניצול הגטו לצרכים כלכליים מגוונים, נעשו מותם של תושביו בגלל תנאי החיים הקשים – ואף רציחתם של אלה מהם שלא תרמו להיבט ה"פרודוקטיבי" – עניין שבשגרה המתקבל כמובן מאליו: אם אין בהם שימוש או תועלת, אין מניעה להעלים אותם (verschwanden היה המונח ששימש בעגה של אנשי הצבא והס"ס). אך לצד זה הציע הגטו ליהודים מסגרת חיים. אצל היהודים נוצרה אפוא התפיסה, שלעומת הרצח המשתולל בחוץ, הגטו, אף שהתנאים בו נוראיים, הוא המקום שמאפשר, לפי שעה לפחות, את המשך החיים. במקומות מסוימים שימשה התפיסה הזאת אמצעי הטעיה להקלת ביצוע הרצח. כך למשל בעיר רוסטוב-על-הדון שבדרום רוסיה, שנכבשה בידי הגרמנים בפעם השנייה ב-27 ביולי 1942, התכונן האינזצקומנדו המקומי לתפוס את היהודים במהרה. ב-4 באוגוסט הוקם יודנרט והיהודים נצטוו להירשם. ב-9 בחודש הודיעו ליהודים על הכוונה להקים גטו והורו להם להתייצב לשם כך ב-11 בחודש בשמונה בבוקר במקום מסוים בעיר – ואז לקחו אותם אל מחוץ לעיר ורצחו אותם.

ואולם גם אם מהתיעוד הגרמני עולה שהייתה מדיניות כללית שאפשרה ואף עודדה הקמת גטאות, וגם אם ידוע לנו על מאות רבות של גטאות שהוקמו בפועל בשטחים שנכבשו במבצע ברברוסה, בכל זאת יש לשים לב לצד האחר. רוב הגטאות לא הוקמו מיד לאחר הכיבוש, אלא כעבור שבועות מספר; רבים מהם הוקמו רק לאחר חודשים רבים של שלטון גרמני במקום (במחצית השנייה של שנת 1941), כאשר בדרך כלל כבר היה יודנרט, ואף היו גטאות שהוקמו רק ב-1942 (למשל במחוז וולין [Volhynia] – במחצית השנייה של 1942). יתרה מזאת: מול קיומם של יודנרטים ללא גטאות, היו גם גטאות שנוהלו ללא יודנרטים (בז'יטומיר [Zhytomyr] ובברדיצ'ב [Berdichev] לדוגמה), והיו גם כל המקומות שלא הוקמו בהם גטאות, ובכל זאת יהודים חיו בהם זמן מה. בהקשר זה יש לשים לב שמספר הגטאות שהוקמו באזורים הסמוכים יותר לגבול עם פולין (והיו שייכים לפני המלחמה לפולין) רב במיוחד, אם כי רבים מהם הוקמו רק לאחר זמן מה, ולא מיד עם הכיבוש. על פני הדברים נראה שבאזורים הללו עוד נותרו ריכוזים יהודיים גדולים נראים לעין שהתאימו לתפיסה הישנה בנוסח זראפים בדבר האיום היהודי המזרח-אירופי. אך ככל שהעמיקו הגרמנים חדר לתוך ברית-המועצות הם היו צריכים להתמודד עם התופעה של אוכלוסייה יהודית שחיה כבר שני עשורים תחת שלטון סובייטי שפורר את התשתית הקהילתית שלה ובמידה רבה גם את החיים החברתיים: זיהוי היהודים מבחינת מגוריהם ומקצועותיהם וכיוצא באלה מאפיינים היה קשה לגרמנים יותר משהיה במקומות אחרים, ובשל כך במקומות רבים הפכו הגטאות לאמצעי בלתי נחוץ או בלתי מועיל ברצח היהודים.

כמה מהגטאות התקיימו כאמור עד שלבים מאוחרים של הכיבוש הגרמני. אורך החיים הזה הקנה לגטאות הללו – כגון קובנה, וילנה או ביאליסטוק – מסגרת חיים שהיה בה דמיון לגטאות שקמו ב-1940. אך עובדה היא שאלה היו מעטים יחסית, והיו בין הגטאות הבדלים קיצוניים במשך הזמן שהתקיימו. אשר לכמה מהם ברור שלא היו בעיני המפקדים המקומיים אלא שלב מכין לרצח, הם לא נועדו לכל מטרה אחרת, והם התקיימו זמן קצר בלבד. אך שלב מכין זה לא היה הכרחי: היו די מקומות שלא הוקמו בהם גטאות כלל: בקייב (Kiev) למשל, בוויניצה

(Vinnitsa), בזפורז'יה (Zaporozhe), בסימפרופול (Simferopol), בדנייפרופטרובסק (Dnepropetrovsk).

כללו של דבר, אופיים המהותי של הגטאות בשטחים הכבושים בבריית-המועצות היה שונה מאופיים של הגטאות של השנים הקודמות, גם אם לכאורה דמו להם בכמה מהמאפיינים המרחביים והארגוניים. הגטאות הראשונים, שהוקמו עד 1941 כאמצעי זמני **בציפייה לפתרון בעיית היהודים** כפי שיכתיב אותו המשטר, ואילו עתה הייתה זמניותם קצובה **בתוך** הפתרון המתגבש ומתבצע, ולצורך אותו פתרון לא היה בגטו הכרת. אך כמו צעדים אנטי-יהודיים אחרים שפותחו בשנים קודמות, גם כאן היו להרגל ולאינרציה תפקיד בשימור התופעה, לפחות מבחינה חיצונית. להצדקות הקודמות להקמת גטאות נוספו עתה טיעונים חדשים: המחסור במזון למשל או הצורך לשכן את האוכלוסייה הלא-יהודית בדירות תקינות אחרי ההרס שנגרם לבתים בזמן הקרבות, אך לצדם הוסיפו להישמע גם הטענות הישנים בדבר סכנת מגפות וכיוצא באלה טענות והצדקות. ביסודו של דבר אפשר אפוא לומר שהשתרשותה של תופעת הגטאות בתקופה שלפני מבצע ברברוסה היא שהביאה להנחה שאכן זהו כלי ראוי למטרות החדשות. אך מבחינת הסמנטיקה השתנה המונח גטו והתגוון בתקופה זו וקיבל משמעות של סוג של "מחנה". לא פלא אפוא שבהנחיות לטיפול בשאלה היהודית שהפיץ רוזנברג ב-2 באוגוסט 1941 נאמר כמה פעמים "גטאות או מחנות" ("Ghettos oder Lager") בנשימה אחת: פעמים רבות לא היה ביניהם כל הבדל, זולת אולי מקומם השונה (בעיר).⁴⁶

גטאות בתקופת הפתרון הסופי מחוץ לשטחי ברית-המועצות

ההתפתחויות מרחיקות הלכת בעקבות מבצע ברברוסה חוללו תמורות ניכרות בתופעת הגטו גם באזורים אחרים באירופה. היכן עוד הוקמו גטאות? מה הייתה משמעותם במסגרת המדיניות האנטי-יהודית?

גם בפולין התרחבה התופעה בתקופה זו, אך באזורי השלטון הנאצי במערב אירופה היא לא התפשטה. גם במרכז אירופה היה רק גטו אחד: טרזיינשטט (1941). דבר מה דמוי גטו הוקם לזמן קצר בסלונקי (1943). אך בשתי ארצות אומץ הרעיון ויושם בקנה מידה גדול: ברומניה, שותפתה של גרמניה הנאצית, ששקלה ליישמו בגבולותיה ולבסוף יישמה אותו באופן מסוים בבסרביה (Bessarabia), בבוקובינה (Bucovina) ובטריטוריות של ברית-המועצות שניהלה שכונו "טרנסניסטריה" (1941-1942); ובהונגריה, שבה ההונגרים עצמם הקימו גטאות כדי לפשט את תהליך גירושם של יהודי הונגריה בפתרון הסופי (1944).

פולין. מאז מרס 1941, זמן קצר לפני הפלישה לבריית-המועצות, ניכר גל חדש של הקמת גטאות בפולין. ב-20 בפברואר 1941 הורה הנס פרנק, מושל הגנרלגוברנמן, להקים במהירות גטאות בכל מחוז רדום. התהליך היה צריך להסתיים ב-5 באפריל (אך לא עמדו בכך). אין הוכחות שצעד זה ננקט כבר בקשר לפלישה הקרובה לבריית-המועצות, אך במחצית השנייה של 1941 היה גל של הקמת גטאות ברחבי פולין, לא רק באזור מזרח גליציה שסופח לגנרלגוברנמן כי אם גם באזורי פולין שנכבשו ב-1939; אשר לגל זה, אין ספק שיש לראותו בהקשר להקמת הגטאות בבריית-

⁴⁶ שם, עמ' 3.

המועצות. אלא שהתפתחות זו הייתה מפתיעה למדי, שכן ב-17 ביולי 1941 – כשסופח אזור מזרח גליציה לגנרלגוברנמן – אמר הנס פרנק שהוא "מבקש שלא יוקמו עוד גטאות, כי לפי הצהרה ברורה של הפירר מ-19 ביוני באותה שנה היהודים יורחקו מהגנרלגוברנמן במועד הנראה לעין".⁴⁷ ב-21 באוקטובר 1941 החליטה גם ממשלת הגנרלגוברנמן כי לא יוקמו עוד גטאות. הפער בין ההחלטות לבין המעשים נבע מההבדל בין הגטאות החדשים לגטאות הישנים: הגטאות החדשים היו מעין וריאציה עירונית של מחנות – מחנות עבודה, מחנות מעבר וכו'. ההבדל הסמנטי בין המושגים "גטו" ו"מחנה" הלך והתמסמס בפועל; והא ראייה – בהוראה מ-19 ביולי 1942 של היינריך הימלך למפקד הבכיר של הס"ס ומפקד המשטרה-מזרח אוברגרופנפירר פרידריך וילהלם קריגר (Friedrich Wilhelm Krüger) הוא כינה את הגטאות הגדולים (ורשה, קרקוב, צ'נסטוחובה, רדום ולובלין) "מחנות איסוף" (Sammellageren).⁴⁸ ולאחר כל זה, באוקטובר ונובמבר 1942 שוב יצאו הוראות רשמיות בעניין "אזורי מגורים ליהודים" (Judenwohnbezirken) בוורשה, בלובלין ובמחוז קרקוב, מחוז רדום ומחוז גליציה, אך הפעם בידיעה מראש שלא יאריכו ימים.⁴⁹ בצ'נסטוחובה (Częstochowa) חוסל הגטו ב-7 באוקטובר 1942, ושלושה שבועות לאחר מכן, ב-1 בנובמבר, הוקם "גטו קטן" – כפי שכינהו היהודים על שום מקומו בחלק מאזור הגטו הקודם וכמה מכללי החיים בו – אלא שהגרמנים קראו לו "מחנה יהודי לעבודת כפייה". גם בלודז' חל שינוי מהותי באופי הגטו עוד מינואר 1942, אך בייחוד לאחר פרשת הגירוש המכונה "שפרה" (Sperrre) בספטמבר 1942, שבה גורשו ממנו כל "היסודות הלא-יצרניים"; מאז היה גטו לודז' מחנה עבודה בפועל, ומעמדו של זקן היהודים מרדכי חיים רומקובסקי נחלש מאוד. דבר דומה קרה גם בגטו ורשה: אופיו של המקום השתנה תכלית שינוי לאחר הגירוש הגדול ביולי 1942.

הולנד. במקביל להתפתחויות אלו, באוקטובר-נובמבר 1941 גם בהולנד שבו בכירי הרייכסקומיסריאט ודנו בהקמת גטו באמסטרדם. הרייכסקומיסר סייס-אינקוורטר ועמיתיו הקרובים כבר ידעו על התפתחויות ועל יישומה הקרוב של מדיניות אנטי-יהודית באזורים שבאחריותם; משרד מיוחד למטרות אלו – Sonderreferat J – הוקם שבועות מספר קודם לכן, בסוף אוגוסט. עם זאת גם הפעם לא יצא הרעיון אל הפועל, בלי סיבה מוגדרת; ב-25 בנובמבר החליט לבסוף סייס-אינקוורטר: "כרגע אין כוונה להקים גטו. המשטרה תטפל בענייני מגורים ושהייה של היהודים".⁵⁰

Werner Präg and Wolfgang Jacobmeyer, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen* ⁴⁷

1939-1945 (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1975), p. 386

⁴⁸ הימלר אל קריגר [ללא כותרת], "סודי", 19 ביולי 1942, איו"ש, JM.2094.

Frank Golczewski, "Polen," in Wolfgang Benz, (ed.), *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen* ⁴⁹

Opfer des Nationalsozialismus (Munich: Oldenbourg, 1996), p. 471

"Zur Behandlung der Judenfrage," 25 November '41, *Netherlands State Institute for War Documentation*, ⁵⁰

Arch. HSSPF, BdS, IVB4, 185a: "Zuständigkeit in Judenfragen" (film 311, 057.1), 27a, p. 2; De Jong, *Koninkrijk*

5b, p. 1024; Jacques Presser, *Ondergang* ('s Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1965), pp. I-396-398; Roest and

Scheren, *Oorlog in de stad*, pp. 355-357, 520-521

רומניה. הרעיון לרכז יהודים ברובע מיוחד עלה ברומניה בפעם הראשונה ב-7 בפברואר 1941, בקשר ליהודי בוקרשט. מנהיג המדינה יון אנטונסקו (Ion Antonescu) התייחס ל"בעיה היהודית" בארצו וטען בין השאר "אילו הזמנים היו נורמליים... הייתי מגרשם בהמוניהם מהמדינה, מעבר לגבולה. אולם, היום אינני יכול לעשות זאת... היכן אשלח אותם? אינני יכול להשאירם לגווע מרעב ולמות". אנטונסקו, לדבריו, ראה את הבעיה הזו כמיוחדת במינה במצב הבינלאומי של אותם ימים. וטען כי חייבים לדון בה ולפתרה, "בשביל יהודי בוקרשט והמדינה. ברצוני להקים בעיר הבירה [בוקרשט] שכונה יהודית מיוחדת... ותוך שנתיים יצטרכו כל יהודי העיר להיכנס לתוכה, למצודה היהודית הזו, וכל התושבים הרומנים יעזבוה. לאחר מכן יוכלו הז'יידים לחיות בתוך סביבתם, עם המסחר שלהם ועם בתי-הכנסת שלהם, עד שיגיעו זמנים רגועים ונוכל לגרשם מעבר לגבולות, באיזורים שייקבעו עבורם. זו בעיה שהעם הרומני אינו יכול לפתרה לבדו, משום שהיא שאלה בינלאומית של כל יבשת אירופה".⁵¹

רעיון זה לא מומש בסופו של דבר, ככל הנראה בגלל פעילות היהודים בעקבות צעדי היישום הראשונים שנעשו באפריל 1941⁵² אך הלך המחשבה מעורר עניין: מחד גיסא ניכר שאנטונסקו אימץ את חזונו של היטלר לפתרון של הבעיה היהודית באירופה, אך מאידך גיסא ראה את רעיון הגטו בדמותו המסורתית מימי הביניים: הוא התייחס למגורים ולמסחר פנימי, אך לא קבע שהיהודים לא יוכלו לצאת מהגטו בשעות היום לכל מטרה שהיא. הוא גם לא ראה במימוש הגטו עניין דוחק במיוחד, שכן דיבר על תהליך של שנתיים.

החל ב-10 ביולי 1941, לאחר הפלישה לברית-המועצות שבה נלחמה רומניה לצד גרמניה, החלו השלטונות הרומניים של בסרביה ובוקובינה (שנמסרו לברית-המועצות ב-1940 והוחזרו לרומניה בתחילת מבצע ברברוסה) בהקמת "גטאות ומחנות". זו לא הייתה פעילות מסודרת על-פי הוראה של השליט יון אנטונסקו: כמו בדיווחי האינצ'גרופן, גם בדיווחי הרומנים לא הייתה הגדרה מפורטת של המונח גטו והוא שימש, לעתים בנשימה אחת, עם המונח מחנה. בכל זאת היה רצון ללמוד מניסיון הגרמנים: סטנסקו (Stănescu), יועץ במשרד ראש הממשלה, יצא בתחילת אוגוסט לוורשה כדי ללמוד כיצד ריכזו שם הגרמנים את היהודים ב"רובע" (cartiere).⁵³ הגטאות באזורים אלו – הראשון שבהם הוקם בקישינב (Kishinev, Chişinău) ב-31 ביולי; אחרים הוקמו לאחר מכן, בין היתר בצ'רנוביץ (Czernowitz, Cernăuți) ב-11 באוקטובר – שימשו שלב מעבר לקראת גירוש, בעיקר לטרנסניסטריה. בתיעוד בנוגע אליהם מופיע לעתים שימוש מפורש במונח "גטו" (ghettou) או "גטו יהודי" (ghetto-ul evreese).

בד בבד עם השתלטות הרומנים על אזורי דרום אוקראינה שמעבר לדנייסטר – שיכונו מעתה טרנסניסטריה – עלה גם כאן המונח גטו לתיאור אחת מתוך שלוש צורות מגורים כפויות ליהודים. כך רוכזו בהם בתחילה, מאז אוגוסט 1941, היהודים המקומיים (מאוקראינה) ולאחר

⁵¹ Evreii din Romania 1940-1944: Legislatia anti-Evreasca, I (Bucharest, 1993), p. 292 – מובא בתרגום בתוך יעקב גלר, **העמידה הרוחנית של יהודי רומניה בתקופת השואה (1940-1944)**, אורות יהדות המגרב, לוד תשס"ג, עמ' 69.

⁵² גלר, **העמידה הרוחנית של יהודי רומניה**, שם.

⁵³ Jean Ancel, *Tansnistria, 1941-1942 (2): Documents 1-558* (Tel-Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center/Tel Aviv University, 2003), doc. 16, p. 26

מכן, כשהחל הגירוש הגדול של יהודי בסרביה ובקובינה לטרנסניסטריה, נוספו קצתם ל"גטאות", אם כי רבים מהם הוכנסו גם לאתרים שכונו "קולוניות" או מחנות, ואחרים התמקמו בכפרים ועיירות שלא הוקמה בהם אחת מצורות הכליאה הללו. עם הגטאות הגדולים באזור נמנים הגטאות באודסה (Odessa), שרגורוד (Shargorod), ברשד (Bershad), והגדול מכולם – גטו מוגילב (Mogilev). ברבים מהמקומות בטרנסניסטריה שרוכזו בהם יהודים ושהוגדרו גטאות או קולוניות שוכנו לא יותר מאלף בני אדם (וברובם אף היו פחות מ-150 תושבים).

גם ברומניה התערפל אפוא המינוח, וה"גטו" התערבב עם מונחים נוספים – קולוניות ומחנות. מספר האתרים הללו הסתכם בכמאה, אך אי-הבהירות בהבחנה בין גטו למחנה גרמה למניינים שונים שלהם בספרות המחקר.⁵⁴ התנאים בגטאות טרנסניסטריה דמו בתחילה לתנאים בכמה מהגטאות שבשטחי ברית-המועצות. ההבדלים לאורך זמן התבטאו בעיקר בניהול הרופף שניהלו השלטונות הרומניים את הגטאות בטרנסניסטריה ובאורח החיים שהתקבע בהם לאורך זמן.⁵⁵ בהקשר זה יש להדגיש כי ברומניה קרה דבר חשוב: לאחר שהחליט שליט רומניה אנטונסקו לשנות את מדיניותו ביחס ליהודים משיקולים מדיניים והפסיק את פעילות הרצח הנרחבת בסוף 1942, הפכו הגטאות בטרנסניסטריה – למרות תנאי היסוד הקשים בהם – למסגרת חיים בת-קיימא, טובה ממסגרות דומות תחת השלטון הנאצי. לפיכך היו יהודים מאזורי אוקראינה שבשליטת הנאצים שביקשו לברוח ולהגיע גם לגטאות טרנסניסטריה. הגטאות הללו התקיימו עד סוף המלחמה.

טרזיינשטט. בד בבד עם ההתפתחויות בברית-המועצות, בפולין וברומניה, התחיל להתגלגל גם הרעיון לרכז את יהודי פרוטקטורט בוהמיה ומורווייה. ב-1 באוקטובר 1941, מיד לאחר מינויו (ב-24 בספטמבר) לרייכספרוטקטור של בוהמיה ומורווייה, כינס היידריך ישיבה סודית חשובה בפראג. בישיבה, שבה השתתף גם אדולף אייכמן (Adolf Eichmann), נידון "פתרון שאלת היהודים בפרוטקטורט וחלקית ברייך הישן". הוצעו גירושים למקומות שונים ב"מזרח", אך היה ברור שאי-אפשר לגרש את כל היהודים עד סוף השנה. לפיכך, כדי להשיג בכל זאת את טיהור הפרוטקטורט מיהודים, דובר על פתרון ביניים בצורת הקמת גטו (או שניים, אחד ליהודי בוהמיה והאחר ליהודי מורווייה). המקום שנבחר לכך לאחר מכן היה טרזיינשטט. המונח גטו עצמו נקשר עקרונית לרובע עירוני מאוכלס בכפייה ביהודים, אך נוספו לו אלמנטים של עבודת כפייה. כך נתפס המונח "גטו" ככלי לטיהור הטריטוריה מצד אחד, וכשווה ערך למחנה לעבודת כפייה מצד שני.⁵⁶

בין חוקרים ואחרים התנהל שנים ויכוח שלאחר מעשה אם טרזיינשטט היה גטו "באמת" או מחנה. ויכוח זה התנהל על סמך ראייתם של גטאות לודז' וורשה כדגם להגדרתו של "גטו", ולעומתם טרזיינשטט אכן נראה דומה יותר למחנה. טרזיינשטט הוקם בתור "יישוב" (Siedlungsgebiet) או "מחנה איסוף" (Samellager), אך בפירוש כונה גם גטו, כפי שראינו זה עתה

⁵⁴ המספרים מרוכזים בתוך גלר, **העמידה הרוחנית של יהודי רומניה**, עמ' 80, הערה 23.

⁵⁵ על סוגיות אלו ראו דליה עופר, "החיים בגטאות טרנסניסטריה", **יד ושם – קובץ מחקרים** כה (תשנ"ו), עמ' 175-207.

⁵⁶ ישיבת מפקדי הס"ס בעניין פתרון שאלת היהודים בפרוטקטורט ובאופן חלקי ברייך הישן, פראג 10.10.1941, איו"ש, משפט אייכמן, TR3-1193; תרגום ראו בתוך מרגלית שלאין, "ההנהגה היהודית במאבקה להישרדות: טרזיינשטט 1941-1945", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ו, עמ' 58.

– ואין זה מתפקידו של ההיסטוריון לערער על הצהרה כה ברורה מצד השחקנים הראשיים בתקופת ההתרחשות עצמה. בהמשך, אחרי שנוספו לטרזיינשטט עוד פונקציות, התגוון בהתאם גם שמו: "גטו לזקנים" (Altersghetto) – כינוי המתייחס לטרזיינשטט בדיוני ועידת ואנוזה; "גטו למיוחסים" (Prominentenghetto); "עיר יהודים" (Judenstadt); ולבסוף, גם מטעמי תעמולה – "גטו לדוגמה" (Musterghetto) ו"מדינת יהודים" (Judenstaat).

סלוניקי. גירוש יהודי סלוניקי שביוון, בניצוחו של דיטר ויסליצני (Dieter Wisliceny), עוזרו של אדולף אייכמן, התבצע בשני שלבים: ריכוזם של יהודי המקום בפברואר-מארס 1943; ושילוחם בטרנספורטים לאושוויץ ממארס ועד אוגוסט 1943. בצו שפורסם ב-6 בפברואר חויבו היהודים, בין השאר, לעבור עד 25 בחודש לשלושה רבעים מיוחדים; הוראה זו לא חלה על בעלי נתינות זרה בעלי דרכון תקף. אחד הרבעים המיוחדים שהוקצו למגורי היהודים – מחנה הברון הירש – היה מגודר והיה בהמשך הרובע העיקרי שהיהודים רוכזו בו.⁵⁷ אמנם הצו הזה לא הזכיר את המילה גטו, אך היא מופיעה לגבי מקומות הריכוז של היהודים בהמשך הן בדיווחי הגרמנים הן בדיווחי האיטלקים, ויש בכך להעיד שכך כונו המקומות הללו בזמנם.⁵⁸ מבחינת הגרמנים אפוא היו הגטאות האלה "גטאות מעבר", כי שימשו תחנת ריכוז ומעבר לקראת הגירוש לאושוויץ. סוג זה של גטאות בישר את סוג הגטאות שהוקם אחר כך בהונגריה ב-1944.

הונגריה. הגל האחרון של השימוש במונח גטו בהקשר של הקמת גטאות התרחש לאחר השתלטות גרמניה על הונגריה ב-19 במארס 1944. במסגרת התכנון הכלל-ארצי של המבצע לגירוש יהודי הונגריה שהוסכם עליו בין אדולף אייכמן לראשי משרד הפנים ההונגרי ב-4 באפריל 1944, הוחלט שיהודי הונגריה יגורשו בשיטתיות, מחוז אחר מחוז.⁵⁹ לצורך כך הוקמו מאז אמצע אפריל כ-180 מסגרות כליאה פיזיות – כולן לאותה מטרה של איסוף וריכוז היהודים לקראת הגירוש ברכבות לאושוויץ ולשטרסהוף. המקומות הללו נקראו בשמות שונים. בצו של משרד הפנים מ-7 באפריל הוזכרו המונחים "מחנות איסוף" (gyűjtőtábor); "בנייני יהודים" (zsidóépület) וגם (zsidóház – מונחים מקבילים, ושמה חיקויים למונח ששימש ל"בתי היהודים" שהוקמו בגרמניה מאז ראשית מלחמת העולם השנייה); ו"גטו" (gettó). זמן מה לאחר מכן, בצו מ-28 באפריל 1944, דובר על העברת היהודים ל"מקום מגורים חדש" (lakóhely), בלי להזכיר את המילה גטו. גטו היה המונח הנפוץ ביותר בשימוש בפועל במחוזות, אבל לציון מקומות הריכוז והכליאה בערים השתמשו גם במונח "גטו יהודי" (zsidógettó); למקומות הריכוז והכליאה של יהודי העירות והמקומות

⁵⁷ ברכה ריבלין (עורכת), **פנקס הקהילות – יוון**, יד ושם: ירושלים תשנ"ט, עמ' 277-280.

⁵⁸ תזכיר של שנברג, 26. Februar 1943, Salonik [!], "Massnahmen gegen die hiesigen Juden," (נספח למכתב מאת פון האן [von Hahn] ממחלקה D III במשרד החוץ אל אדולף אייכמן, 4.3.[19]43), איורי"ש, TR.3 1003; Daniel Carpi, ed., *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941-1943)* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 1999), pp.133, 136.

⁵⁹ על השתלטות העניינים ועל הגטואיזציה בהונגריה, ראו בהרחבה: Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide*; כמו כן ראו Christian Gerlach and Götz Aly, *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945* (Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart and Munich: DTV, 2002), pp. 139-140.

הקטנים השתמשו במושגים אחרים, כמו "מקום איסוף" (gyűjtőhely) ו"שיכון" (lakótelep). כמה מהגטאות הללו (בשמותיהם השונים) לא היו בניהולם של יהודים, ורבים מהם הוקמו בבתי חרושת ללבנים בפאתי ערים או עיירות. גם בצורתם הם היו שונים מאוד מהגטאות בפולין של 1940-1941, אך דמו לכמה מהגטאות שקמו בשטחי ברית-המועצות בשלב מתקדם יותר. משמע, הן הייעוד הן המשמעות של ה"גטו" השתנו והתמססו כשאומץ המושג בהונגריה אימוץ חלקי.⁶⁰

מיקלוש הורטי (Miklós Horthy), עוצר הונגריה, הורה ב-7 ביולי 1944 לעצור את גירושי היהודים. באותה העת כבר נותר בהונגריה רק קיבוץ יהודי גדול אחד – זה שבבודפשט. מאז 24 ביוני 1944 התגוררו שם היהודים בכ-2,100 בתים בכל רחבי בודפשט שסומנו בכוכב צהוב (csillagos ház). ריכוזם בבתי אלו הובן כ"גטואיזציה" וכך כונה בפי היהודים, אלא שביסודו של דבר דמה יותר לריכוז היהודים ב"בתי היהודים" בגרמניה. אמנם השלטונות החלו לתכנן את ריכוזם של יהודי בודפשט עוד במאי ודיברו תחילה על ריכוזם בשבעה רבעים, אך כמו בוורשה ובאמסטרדם שנים אחדות קודם לכן, השתנו התכניות בדיון הפנים-עירוני, על רקע טענות שהקמת גטו סגור תפריע לתפקוד העיר. פתרון הבתים ליהודים היה מוצא נוח מהבעיות.⁶¹ ב-20 בנובמבר 1944, לאחר שינויי השלטון הפנימיים בהונגריה ועלייתה לשלטון של מפלגת "צלב החץ" של מיקלוש סלשי (Miklós Szálasi), הוקם מה שנקרא בפי כל "הגטו הקטן" (kisgettó), וגם "הגטו המוגן" (védett gettó) או "הגטו הבין-לאומי" (nemzetközi gettó), וחיו בו יהודים שקיבלו מסמכי חסות מהשגרירויות הניטרליות. ב-10 בדצמבר 1944 נסגר גטו פשט (pesti gettó) שנקרא גם "הגטו הגדול" (nagygettó), והוכנסו אליו כל יהודי בודפשט שהתגוררו עד אז בבתי המסומנים.

גטו בודפשט התקיים כמה חודשים, עד שחרורה של בודפשט מעול הכיבוש הגרמני. הוא הוקם לאחר סיום גל הגירושים הגדול, אך לא מתוך הנחה שהטיפול ב"בעיית היהודים" הסתיים לחלוטין. במובן מסוים חזר גטו בודפשט להיות גטו כמו הגטאות בפולין ב-1940-1941: מקום ריכוז ליהודים בצפייה להחלטה מחודשת מה יעשה בהם. אלא שהתנאים בהונגריה בשלהי 1944 ובראשית 1945 היו שונים: סוף המלחמה משמש ובא, והמשטר קצר הימים של "צלב החץ" ההונגרי והמעורבות הגרמנית הביאו לאי-ודאות ולמחזות אימים של רציחות.⁶²

סיכום ומסקנות

בראש דיוננו הצבענו על שורה של שאלות פתוחות בדבר הסיבות לצמיחת תופעת הגטו הפיזי ומשמעותה בימי השואה בכלל, ולא רק תחת השלטון הגרמני. דיוננו הוביל למסקנות אחדות:

1) **צמיחת התופעה יסודה בהיבט מנטלי: החשש מפני היהודי המזרח-אירופי** ("ה"אוסטיודה") בדמותו כפי שהשתרשה היטב בתרבות וראתה בו את מקור העצמה היהודית, שמעיין חיותו נמצא ברובעי המגורים היהודיים הצפופים ("גטאות") של מזרח אירופה. אף אם היה דיון כלשהו בגטו קודם ל-1939, הרעיון נדחה בסופו של דבר. דימוי האוסטיודה הוא שהפחיד, ודימוי תרבותי זה קיבל אסמכתה מדעית-כביכול ב-1938 בספרו של פטר-היינץ זראפים, "היהדות

⁶⁰ אני מודה לד"ר קינגה פרוימוביץ' מארכיון יד ושם על עזרתה בהבהרת פרשת הגטאות בהונגריה.

⁶¹ Tim Cole and Graham Smith, "Ghettoization and the Holocaust: Budapest 1944," *Journal of Historical Geography* 21/3 (1995), pp. 300-316

⁶² ברוך, "גטו בודפשט"; Kinga Frojimovics, Géza Komoróczy, Viktória Pusztai and Andrea Strbik, *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History* (Budapest: Central European University Press, 1999), pp. 382-423

במרחב המזרח-אירופי". המפגש הפיזי עם האוסטיוודן ועם הגטאות בעקבות הפלישה לפולין בספטמבר 1939 חייב התמודדות בשטח עם "סכנה" זו, בתוך הקשר שבו עדיין לא נקבע איזה פתרון יהיה לשאלה היהודית בכלל. בפועל לא היה הגטו כשלעצמו נחוץ לניהול מדיניות אנטי-יהודית, כמו שהוכח בגרמניה כבר בשנות השלושים, וגם לאחר מכן בארצות כבושות אחרות. הסברנו שולל אפוא את שיטות ההסבר המניחות שהגטו היה כלי נחוץ להתמודדות עם בעיות אמתיות שנוצרו בשטח, שכן הללו אינן מביאות בחשבון כמה מהעובדות: הקמת הגטאות נפרשה על פני תקופה ממושכת; רוב הגטאות הוקמו בשלב מאוחר יחסית; לא היו הנחיות ביצוע ברורות בעניין הקמתם; אפילו במזרח אירופה הם לא היו תופעה כוללת; ובתוך מכלול הפעילות האנטי-יהודית חלו לאורך הזמן שינויים בתפקודם.

2) **אין לראות ב"גטו הנאצי" תופעה אחת אחידה.** המעקב מבעד לפריזמה הסמנטית הביא אותנו להבנה שהמונח גטו, שמקורו ההיסטורי בעת החדשה המוקדמת, עבר כמה גלגולים סמנטיים במאות השנים שמאז המאה השש-עשרה ועד ימי הנאציזם, אך הוסיף להשתנות גם בזמן שהיה בשימוש בניהם של מנהלי המדיניות האנטי-יהודית ברייך השלישי ובגרורותיו. דומה שבאופן כללי אפשר להבחין בגלגולים האלה: (א) התופעה הממשית של שכונה יהודית נפרדת, לעתים מוקפת חומה, שנוסדה מטעמי דת (בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת) מחד גיסא ומטעמי הפרדה חברתית של ה"אחר" היהודי מאידך גיסא; (ב) כינוי מושאל לשכונה יהודית צפופה וענייה, בייחוד של יהודי מזרח אירופה (במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, בעיקר בשיח על חייהם של יהודי פולין בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ולאחר מכן שוב בימי המשטר הנאצי מאז 1938); (ג) מונח מופשט לתיאור הפרדה מנטלית תודעתית של יהודים על-ידי התנהגות חברתית או באמצעות חקיקה (במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, ובימי הנאציזם בעיקר עד 1938); (ד) תפיסה מעשית בדבר הגבלתם של יהודי מזרח אירופה ("אוסטיוודן") לרובע עירוני משלהם ("גטו") והחזרתם אליו של מי שנפוצו והתרחקו מאותו רובע שהוא "מקומם הראוי". צעד זמני על-פי החלטה מקומית, בציפייה למועד שמדיניות-העל בעניין "השאלה היהודית" תקבע מה יהיה גורלם של היהודים (מסוף 1939 עד השבועות הראשונים לאחר הפלישה לברית-המועצות ב-1941) (ה) מסגרת לקיומם הזמני של מספר מוגבל של יהודים לצרכים שונים (כגון עבודת כפייה) בעיצומו של מבצע הרצח של הפתרון הסופי; היו גטאות פתוחים והיו גטאות סגורים, אך באלה גם באלה היה העיקר הגבלת מרחב התנועה של היהודים (מאז קיץ 1941 ועד 1943 בברית-המועצות); (ו) תחנת מעבר במסגרת שילוחי הפתרון הסופי – למעשה מחנה איסוף, ריכוז ומעבר (בטרזיינשטט, בסלוניקי, בהונגריה, 1941-1944).

כמה ממונחים אלו של המונח "גטו" שימשו בו בזמן, ואי-אפשר אפוא לדבר על מושג יציב אחד. אף-על-פי-כן, בתודעה נתקבעה תפיסה בדבר "גטו נאצי קלסי", וזהו הגטו המאופיין בסעיף ד לעיל, גטו שדמותו עוצבה בעיקר על-פי הדוגמאות של לודז' ושל ורשה.

מבחינת המינוח יש לציין עוד, שלא כל המקומות שאנו רואים בהם "גטו" כונו כך בתיעוד של השלטונות (הגרמניים, הרומניים או ההונגריים). לצד המונח גטו אנו מוצאים "רובע יהודים", "רובע מגורים יהודי", "אזור מגורים יהודי", "רחוב יהודים" (Judenviertel, Jüdisches Wohnviertel, Jüdischer Wohnbezirk, Judenstrasse), "שיכון", "מקום איסוף" ועוד. גם לכמה מהמונחים הללו יש מקור ימי-ביניים (רובע יהודי, רחוב יהודים), אחרים נתחדשו עתה. לעתים הם היו מונחים נרדפים, אך לעתים נבדלו ביניהם בפרטים מסוימים.

ויש לציין גם שהמונח גטו הלך ונעשה רווח בלשון הדיבור בהשפעת הגרמנים ושותפיהם, ועם התמסמות ההבחנה בין גטו למחנה בפולין ב-1940-1941, הבחנה שהייתה מהותית ומובהקת, כינו היהודים עצמם בשם גטו גם מקומות שהגרמנים ראו בהם מחנות לכל דבר. יתרה מזאת, גם חוקרים משתמשים במונח גטו לציין תופעות שלא הגרמנים או שותפיהם ולא היהודים לא כינו אותן כינו גטו. כל אלה יוצרים בלבול גדול בספרות.

3) **אין לדבר על גטו ויודנרט** כאילו הם בהכרח כרוכים זה בזה. אף שהיה קשר אמיץ בין שני כלים אלו, כל אחד מהם ראשיתו במועד אחר, מקורותיו שונים והתפתחותו שונה. אמנם, ראיית הגטו ו"מועצות היהודים", היודנרטים, כאילו הם כרוכים יחד מושרשת היטב בספרות המחקר ובהבנה הכללית של השואה. על-פי-רוב נתפס היודנרט כרכיב אינטגרלי של הגטו, וסדר הדברים מוצג כאילו גטאות קמו במחשבה תחילה, וכדי לנהל את חיי היהודים בהם הוקמו יודנרטים. אכן, ברוב רובם של הגטאות היו גם יודנרטים, אבל היו גם לא מעט גטאות שניהלו אותם כוחות עזר מקומיים לא-יהודים (כגון מיליציות, ז'נדרמריה, עיריות), תחילה בשטחים הכבושים בברית-המועצות ואחר כך בהונגריה. גם בגטאות שהקימה רומניה בטרנסניסטריה, לא בכולם הייתה הנהלה יהודית. לפיכך גטו לא היה חייב מעצם טבעו להתנהל על-ידי יודנרט בראשו. בגטאות רבים גם היה פער זמן גדול בין מועד מינוי היודנרט לבין מועד הקמתם, ולעומת זאת היו גם מקומות רבים שהיה בהם יודנרט בלא שהיה בהם גטו.

4) התמורה הסמנטית העמוקה במונח גטו בין גלגול ג לגלגול ד שתוארו לעיל מעידה גם על **שאלות מהותיות בהתפתחות הנאציזם** בכלל: המתחים בין הישן למודרני ובין רמת השטח לרמת העל.

המונח גטו שאוב מהשיח שנוצר בימי הביניים, השיח היהודי מזה והאנטישמי מזה. באמצע מונח זה מחדש, התחבר הנאציזם למסורת האנטישמית ארוכת הדורות. ואולם בתוך פרק זמן קצר בין סוף שנות השלושים לתחילת שנות הארבעים עבר המונח טרנספורמציה, ובסוף 1939 ובשנתיים שלאחר מכן נולדה ממנו תפיסה חדשה של הגטו ומה ראוי שיהיה. התמורה הזאת בתפיסה מעידה על תמורה עמוקה יותר – על ההקצנה שחלה באנטישמיות הנאצית בסוף שנות השלושים, במפגש עם יהדות מזרח אירופה. לאחר מכן התמסס המונח ויושם למטרות שונות ובמובנים שונים.

ואולם יש להדגיש: גם אם הופעת הגטו מורה על הקצנת האנטישמיות והחמרתה, המונח גטו עדיין נשאר בתוך השיח האנטישמי המסורתי. "הפתרון הסופי של שאלת היהודים" במובן השמדה היה לעומת זאת מושג חדש לחלוטין, מתוך מילון היטלראי שדיבר על פתרונות מוחלטים סופיים שאפשר להנהיג בעולם ובכך לכוון עולם בתר-היסטורי סטטי ומאורגן היטב. המונח "גטו" חודש בפייהם של דרגי הביצוע בשטח, דרגים שהיו מסורים לשלטון ונאמנים לאנטישמיות; זה היה צעד טקטי שנועד להתמודד עם יהודי מזרח אירופה. אך הפתרון הסופי, שסימל תפנית רדיקלית עמוקה בתולדות האנטישמיות בכלל, היה החלטה שנתקבלה בדרג העליון ביותר – צעד איך-אולוגי-אסטרטגי. משום כך אין לראות בצמיחת תופעת הגטו שלב רעיוני שהולך לקראת הפתרון הסופי, אלא תופעה ברמה אחרת – גם אם ליהודים באותה העת היה קשה להבחין בכך.